

Младен Ј. Жујовић

ПАРТИЗАНИ И ЧЕТНИЦИ

На захтев Ралфа Стивенсона, амбасадора Велике Британије на југословенском двору, Младен Ј. Жујовић написао је овај извештај на француском језику по доласку у Каиро октобра 1943 (предао га је Краљу и председнику Краљевске владе Пурићу 3. нов.).

Лишен сваке документације, ослањајући се једино на своје памћење, овај извештај ће неминовно имати много празнина. Он неће моћи да има значај темељне студије, али ће моћи да осветли извесне стране проблема, болног и компликованог, који ће Савезници храбро морати да се одлуче да реше, како у интересу једног малог, оданог народа, пуног пожртвовања и жељног слободе, тако и у свом сопственом интересу, али и због моралне обавезе и одговорности коју имају према том малом народу.

Пошто сам учествовао у сукобу на страни Михаиловића од самог почетка, а сем тога уживам потпуно поверење мог команданта, мислим да сам у могућности да у главним цртама изложим проблем онако како га виде Михиловић и његова околина. Моје излагање неће бити поткрепљено бројевима, доказним материјалом и другим корисним документима и зато ће оно имати вредности онолико колико се буде имало поверења у реч једног добронамерног официра. Уосталом, ово питање заслужује да се најсавесније испита јер, не треба се заваравати, у питању је опстанак Југославије као јединственог српско–хрватско–словеначког ентитета.

Михаиловић је одувек себе сматрао представником регуларне Југословенске војске. Кад сам му се јавио јула 1941, и он, и његови официри и војници, носили су прописну југословенску униформу. Сећам се, затекао сам Михаиловића на Равној Гори (висораван на планини Суворор, недалеко од Ваљева) у једној колиби како диктира писмо за познатог војводу Косту Пећанаца, који се тада налазио негде у масивима Копаоника или Јастребца. Сећам се текста тог писма које је почињало од прилике овако:

“У својству официра најстаријег по чину на територији Отаџбине, позивам Вас да се одмах ставите под моју команду и успоставите тесну везу са мном. У смислу ранијих наредби Министарства војске и Главног Ђенералштаба молим Вас да се што хитније пребаците у Јужну Србију и изађете на терен одређен у горе наведеној наредби и да одмах предузмете организовање по следећем плану...”

Михаиловић је сачувао једну наредбу Министарства војног и Главног Ђенералштаба у којој је био предвиђен случај напуштања територије од стране регуларне Југословенске војске. Као бивши начелник оперативног одељења у штабу Друге армије, располагао је том наредбом и брижљиво је чувао. У њој се предвиђала герила и биле су дате опште директиве. Специјалан задатак био је предвиђен за Пећанчеве четнике и Михаиловић се на ту одређену диспозицију позивао у свом писму.

– Четнике и остале патриотске снаге отпора – говорио ми је Михаиловић – укупчаћу у регуларну војску, као и оне који себе називају “ослободаличком војском” или “партизанима”. Само за Љотића и његове одреде нећу да чујем; он је издајник.

У разговорима које сам имао са Михаиловићем он је изражавао спремност да укључи у војску коју је тада стварао, партизанске формације које су у то време палиле општине, разоружавале мале жандармеријске станице и убијале оне које су проглашавали “петом колоном” (тј. оне који су се компромитовали у Стојадиновићевој политици, затим свештенике, калуђере, сеоске домаћине, председнике општина и више општинске чиновнике).

Формације које су прилазиле Михаиловићу називале су себе “четници”. Михаиловић у томе није видео никакву сметњу. “Четници” су добровољци, одметници који су имали славу прошлост и с правом се поносили својим именом. Пре овога рата, добровољци звани четници, сматрани су за врло корисне помоћне снаге наше регуларне војске. Били су стручњаци за герилу. Популарност су стекли не само због велике храбрости, већ поготову благодарећи својој улози заштитника становништва у мутним временима. После Првог светског рата наши несрећни политичари предложили су да се у четничку организацију уведу патриотски расположени млади људи који би се још у време мира припремали за позив четника. Тако је настала тзв. “четничка идеологија”. Одмах је створен расцеп; стари четници су се одвојили од младих и на њихово чело стао је Пећанац. Углед двеју фракција није био једнак. Старији су уважавани, док се млади нису волели због њихове разметљивости и склоности да подржавају диктаторске амбиције неких политичара. Било је незгодних екцеса младих четника, које су хрватски екстремисти преувеличавали с лармом. У тим претераним критикама тенденциозно су уопштавани ови случајеви (који иначе заслужују сваку осуду) и приписивани, не само свим четницима, већ и свим Србима уопште. Међутим, млади четници били су рђаво виђени и у Србији, као и у Хрватској. Тај покрет уосталом није имао никаквог значаја у Србији, њихова свађа се једва примећивала и зато је већина нашег света и даље сматрала четнике за “јунаке без страха и мане”.

У време када се Михаиловић трудио да спроведе своје планове и организује земљу територијално према мобилизацијским областима, независтан четнички покрет већ је постојао. Михаиловић их је укопчао без веће тешкоће. Он није желео да диже устанак све док не заврши организацију коју је имао у плану. Наредба издата организаторима покрета у градовима и срезовима била је једноставна: сви мушкарци између 20 и 30 година сачињавају оперативну војску; њима се придодају и сви мушкарци између 30 и 40 година, који ће све до нове наредбе сачињавати саботерске групе; мушкарци између 40 и 50 година сачињавају локалну војску за одржавање реда у земљи. За сваку општину наменоваће се локални командант који ће, до нове наредбе, стајати под оперативним командантом. Организоваће се чете у јачини од петнаест до двадесет људи под командом једног подофицира или храброг сељака. Три до четири чете формираће батаљон, а више батаљона бригаду. Бригаде ће обавезно бити под командом једног официра; командант бригаде биће у исто време обласни или окружни командант. Када се буду формирале бригаде, организоваће се корпуси који ће бити састављени од више бригада. Главно је било да се сви ти људи наоружају што пре, да се припреме слагалишта муниције и да се одржи најтешња веза између људи и старешина. Одређена су била места за састајање и начињене припреме за мобилизацију у року од неколико часова. Команданти бригада формираће још и штабне чете чија ће дужност бити обезбеђење штаба, давање одржача веза и људи за пропаганду итд.

Страхујући да дужа непријатељска окупација, са свим последицама које би из ње могле проистећи, не доведе у моменту непријатељског слома до већих потреса праћених немирима и револуцијом, Михаиловић је одмах приступио формирању саветодавних политичких органа чији би задатак био да припремају успостављање законитости у слободи.

Пошто сам активно учествовао у изради овог плана и диспозицијама које су одређивале надлежности саветодавних органа, могао бих да дам објашњења о овом раду.

Пре јула месеца "1941", тј. пре но што сам се ставио под Михаиловићеву команду, самоиницијативно сам се био повукао у планине Рудничког краја, где сам обилазио села, храбрио народ и помагао им својим саветима. С времена на време силазио сам у варошицу Горњи Милановац, коју су Немци касније спалили, и из близа пратио поступке непријатеља и понашање народа. Могу, дакле, да потврдим да у то време, априла, маја па све до 20. јуна немачке власти нису узнемиравале комунисте. Мој брат, који је живео у Београду и који је дошао да ме види, рекао ми је да се и тамо, у престоници, комунисти мирно шетају и да штавише има утисак да их Немци штеде. Док је рат трајао, односно у току операција, био сам у штабу ђенерала Недића и сећам се да сам читао многе извештаје у којима се подручни команданти жале на дефетистичко деловање комуниста. Али, кад је избио рат с Русијом, став комуниста се из основа променио. Њихова пропаганда и даље је Енглезе називала империјалистима, али рат који се водио, због уласка Руса на сцену, више није био империјалистички.

У крајевима око Милановца, Чачка и Краљева, где сам се тада налазио, било је једва двадесетак комуниста. То су махом били учитељи и учитељице, ретко сељаци, који су се одмах дали на посао. Уосталом нису ни имали нарочитог посла јер су савршено организоване комунистичке ћелије већ постојале а народ је једва чекао да удари на непријатеља. Присуствовао сам неким зборовима које су држали учитељи или за то

нарочито послати агенти, на којима је речено да ће Руси бити за 10 дана у Србији, да је немачка војска у распадању и да је дошао час да се угледамо на своје очеве и дедове, који су под Карађорђем и Милошем Обреновићем збацили турски јарам, зато што су знали да изаберу тренутак када да се ослоне на Русију. Млади професор кога сам срео у једном селу на дан одржавања митинга рекао ми је следеће:

– Све политичке партије су се сложиле да препусте вођство устанка комунистичкој партији... Треба деловати брзо и свим средствима... Рат је добијен... Руси нам шаљу појачања... Несрећи је скоро крај.

Иако организација генерала Михаиловића још није била продрла у област у којој сам тада боравио, сељаци су, по инстинкту, одбили да уђу у нову устаничку војску. Осећали су да није дошао прави тренутак и зазирали су од нових патриота. Млађи људи испод 30 година одмах су им се међутим прикључили. Нико их није узимао озбиљно, нити је ико тада могао да претпостави да ће тај млад свет једног дана формирати елитну партизанску војску. Ови млади људи извршавали су слепо и с одушевљењем све добијене задатке. Сам се Тито чудило претераној ревности ове омладине која је дала комунистима најсвирепије кољаче који се могу замислити. Тито је изнео ову примедбу пуковнику Драгиши Васићу из Михаиловићевог штаба у јесен 1941. приликом његовог сусрета с Генералом. Васић је чак имао утисак да је Тито осуђивао многе злочине које су у јесен 1941. починили партизански одреди. Мора бити да је од тада Тито променио мишљење, јер је у говору који је одржао прошлог лета, и који је умножен и растурен, тврдио да се истински партизан постаје тек кад је човек спреман да хладно закоље своје родитеље, браћу и сестре, па чак и сопствено дете.

Кад је у јесен 1941. почео устанак, налазио сам се у околини Београда и зато не бих могао ништа нарочито да кажем о споразуму између Михаиловића и партизана, споразуму који уосталом није дуго трајао. Све што могу да кажем јесте да је споразум између Михаиловића и партизана дошао као потврда затеченог стања на терену, где су се старешине и војници спонтано удружили у борбу против Шваба. Споразум је окончан на исти начин, прво на терену, а онда и у штабовима. Михаиловић ми је рекао једном приликом прошле зиме да би га сви његови људи напустили да се није одвојио од комуниста. Скоро сав наш народ подржао је Недића, који је иначе омрзнут, у његовој борби против комуниста. Михаиловићеви одреди који су за време борбе с комунистима били прешли у Недићеву војску, чим је опасност од комуниста отклоњена, поново су се прикључили Михаиловићу. Интересантно је да интелектуални и либерални кругови из градских средина, који су се пре рата осећали блиски комунистима, нису више хтели да чују за њих кад је букнуо рат. То је, примера ради, случај са члановима Републиканске странке, која се сматрала за странку лево од социјалиста. Већина наших републиканаца налази се у Михаиловићевим организацијама. То исто важи и за левичаре из осталих партија. Уосталом Михаиловић се, од самог свог почетка, ослањао на левичаре Мике Илића и леве радикале, односно на чисте демократе, и њима је углавном поверио организовање разних одбора.

Ко дође из земље као ја, веома је изненађен кад чује да се у иностранству Михаиловић сматра за реакционара, великосрбина итд... После усташких покоља могло се догодити да Михаиловић у тренутку револта каже да Загреб треба казнити топовима, али он никада није престао да ради на искреном приближавању с Хрватима. Ја се сећам његових препорука и наредби које је издавао чинећи све могуће да би се састао с угледним

мачековцима, али ниједна његова иницијатива није озбиљно прихваћена од стране Загреба. Пре него што сам примио команду над Далмацијом, Западном Босном и Ликом, Михаиловић ми је дао сасвим прецизна упутства у политичком и војном погледу. Добио сам наређење – и ја сам га строго извршавао – да формирам Југословенски политички комитет од угледних Хрвата којима треба да придодам само минимум српских представника, пропорционално њиховој заступљености у броју становника. Добио сам такође наређење да се споразумем са Мачековим представницима и затражим да Мачек или неко од његових опуномоћених делегата, ступи у непосредну везу с Михаиловићем. Михаиловић је сматрао да је Далмација област у којој је сачувана чиста југословенска идеја и где Хрвати, који чине већину становништва, нису стали на страну усташа у време познатих покоља. Зато су ови Хрвати, по Михаиловићевом мишљењу, могли врло корисно да послуже приближавању Срба и Хрвата. Могао сам да се уверим у исправност ових гледишта чим сам приступио њиховој реализацији. Једини Хрвати нерасположени према Михаиловићу били су у Далмацији католички свештеници. Они се никада нису изричито изјаснили против Михаиловића, али њихово непријатељство је било несумњиво, пошто су многи самостани служили усташама као места тајног окупљања и као складишта оружја и муниције. Сем тога, многи добри католици саветовали су ми да не идем у посету сплитском бискупу, јер су га сматрали слабићем који, у ствари, није имао власти над усташким свештенством. Сви остали Хрвати, укључујући и мачековце, разумели су ме и помагали најбоље што су умели. Немајући изричиту дозволу Загреба, мачековци међутим нису приступили Југословенском патриотском одбору који сам основао. Али пошто су ме и они, и независне демократе подржавали, нисам имао разлога да се жалим. Сем тога, имао сам утисак да се члановима мог Одбора није могла ставити никаква примедба, ни у моралном ни у политичком погледу.

Политичке разлике између четника и партизана

Као што је горе већ поменуто, четнички покрет од самог свог почетка није био јединствен покрет. Међутим сви четнички покрети су тврдили да признају Михаиловићеву врховну команду. Да није било преурањеног устанка у јесен 1941, Михаиловић би имао времена да створи јединствену организацију у целој земљи па чак и у Загребу. Али акција комуниста, са њиховим двосмисленим паролама, унела је забуну у људе. Партизанска акција, потпуно логична с бољшевичке тачке гледишта, много је допринела стварању пометње у главама наших људи. Партизани су час правили ултранационалистичку пропаганду, час прећуткивали свој став о будућем државном уређењу, о усташком питању итд. У крајевима где су Срби истребљивани од усташа и босанских муслимана, партизани су примали у своје редове бивше усташке кољаче и формирали бригаде од познатих муслиманских злочинаца. Осећајући да су Срби везани за династију и савезнике из прошлог рата и страхујући да би тај савез могао угрозити њихов крајњи циљ, чинили су све могуће да ослабе склоности и схватања српског народа. У Хрватској и областима настањеним Хрватима, водили су прохрватску политику (Плитвичка декларација од прошлог лета) и примали у своје редове истакнуте усташке офицере. У областима где су живели Срби, њихова пропаганда је прећуткивала све што би могло ојачати пријатељство са Англо-Саксонцима, па су ишли тако далеко да Енглезе и Американце називају

корупционашима који хоће да нас купе под маском незаинтересовне економске обнове после рата. За све оне који су боравили на терену, главне разлике између партизана и четника састоје се у три следеће тачке:

- 1) У области спољне политике четници су присталице безусловног ослонаца на западне демократије и САД, пре свега на Енглеску. Место које је раније заузимала Француска, данас има Енглеска и зато, кад би Енглеска унела мало романтизма у своју пропаганду, постојеће расположење према Енглеској претворило би се скоро у одушевљење. Партизани, на против, неће да чују за било кога другог осим за Совјетску Русију. Њихово држање према осталим савезницима увек зависи од совјетског става према овима. Михаиловић дугује велики део своје популарности чињеници што се у свакој прилици изјашњава као одани савезник Енглеске. То не значи да је Михаиловић анти-Рус; напротив. Код нас се Русија воли, било да је царска или бољшевичка. Она је “велика словенска мати”. Али, оно што се не жели, то је антисловенски бољшевички реализам; то је цинизам који не хаје ни за логику ни за осећања. Нећемо да будемо део СССР-а као што комунисти желе; хоћемо своју независност. Овај рат ми нисмо повели из материјалних и себичних разлога, већ из разлога части и срца. Ова начела туђа су комунистима који су све до 20. јуна 1941. били против рата који смо водили, као да питање части не може бити разлог за жртву.
- 2) У области унутрашње политике партизани хоће успостављање бољшевичког режима. И то насилно хоће да га преседе. То су доказали сваки пут кад су били у могућности да загосподаре неком облашћу. “Политкоми” (политички комесари) који су придодати свакој партизанској јединици, чим би дошли у неку област спроводили су пре свега револуционарне прописе, па тек онда политичка и економска правила. Терор се заводио под маском легалитета. Михаиловић, на против, сматра да је народ тај који треба да одлучи о облику државног уређења. Михаиловић лично није против економске и социјалне реформе, па макар и бољшевичке, али њему је одвратна бољшевичка политичка формула, диктатура. Он сматра да наш народ не заслужује такво понижење. У том погледу, уосталом, Михаиловић само изражава општу вољу земље. Сем тога, не разуме Михаиловића онај ко мисли да Михаиловић увек ради оно што жели. Он живи у веома тесном контакту са народом и сматра се обавезним да води рачуна о његовим тежњама и склоностима, као и о његовим неоспорним ставовима.
- 3) Српско-хрватско и југословенско питање. После усташких покоља 1941. цео свет је мислио да је свршено с Југославијом. Пошто није било никаквог протеста од стране Хрвата, морали смо помислити на могућност да су сви Хрвати били за Павелића. Надбискуп загребачки Алојзије Степинац одслужио је свечану мису у загребачкој катедрали на Видовдан 1941. и после богослужења са великом помпом отишао да изрази оданост поглавнику. Истога дана било је убијено сто хиљада Срба. Ни Мачек, нити иједан политички вођа, нити иједан Хрват нису дигли глас протеста. Под утицајем великог броја избеглица, које су буквално голе стизале из крајева под Хрватима, Срби из Србије, који су их прихватили и од њих слушали о страхотама које су ови несрећници преживели, помислили су да је дефинитивно свршено с Југославијом и да се сада српско питање, другачије тежине од хрватског, има да постави.

Михаиловић је послао у Босну команданте да организују српске збегове по шумама. Али, учинио је то под југословенском заставом. Он је остао командант Југословенске војске

без обзира на све и скоро против свих. Због тога је његова популарност у једном моменту опала. Срби из “Прека” (тј. из области које нису биле у саставу старе Краљевине Србије) ишли су чак толико далеко да су говорили:

– Пошто нас Србијанци неће и пошто нас препуштају Хрватима, ми ћемо формирати другу Независну српску државу.

Интересантно би било упоредити ову тезу са оном коју заступају комунисти који, усвајајући прохрватску тезу, хоће да поделе Српску нацију на фракције: црногорску, босанску, херцеговачку, македонску и друге.

Михаиловић је суштински везан за идеју југословенства и ако та идеја буде на крају победила, то ће бити великим делом његова заслуга. Врло дуго, и све до недавно, Михаиловић се заносио илузијом да би могао да веже за свој покрет Југословене из Бугарске, подигне Балкан и интегрише Бугаре у једну Југославију која би обједињавала све. Познато ми је да је послао неколико изасланика истакнутим Бугарима. Дуго је одржавао везу са једним бугарским генералом, чијег се имена не сећам, и са једним представником бугарске Земљорадничке партије у Београду. Био сам сведок великог броја покушаја које је Михаиловић предузимао у циљу што тешњег повезивања са људима из Загреба. У директивама које ми је дао пред мој одлазак у Далмацију, једна се односила на домобране (регуларна хрватска војска). Иако су домобрански кадрови били састављени од бивших југословенских официра и подофицира, који би пред законом требало да одговарају због издаје 1941, Михаиловић ми је наредио да ступим у везу са њима и да обећам домобранским јединицама које се буду прикључиле Југословенској војсци у Отаџбини, потпуну независност у сваком погледу, осим у погледу операција против непријатеља. Обећао је једно од најважнијих места у свом штабу представнику домобранске војске, а био је такође спреман да образује српско–хрватске политичке комитете на потпуно равноправној основи.

Што се тиче оштете која припада жртавама усташког дивљања, Михаиловић је гарантовао да ће бити у стању да спречи колективну одмазду. У крајевима који су највише страдали много се говорило о том облику освете. Заступало се мишљење да је то питање правде, али исто тако и политичке мудрости која има за циљ успостављање равнотеже. Само захваљујући угледу који Михаиловић ужива код Срба, готово да се више не говори о колективној освети. Али Михаиловић сматра и залаже се за репарацију учињене штете и за немилосрдно суђење свима који су криви за злочине почињене над Србима. Он је мишљења да се усташе не могу искупити чак ни кроз приступање нашој војсци. Он исто тако сматра да се ниједан домобран који је активно учествовао у борби против нас или неког од наших савезника, не може искупити преласком у наше редове.

Комунисти имају сасвим другу концепцију. Ни у једној њиховој декларацији и ни у једном од њихових бројних летака никада није било речи о репарацији Србима, нити о политичким гаранцијама које би заштитиле будућу Југославију од издаје сличне оној из 1941. Партизани примају у своје редове бивше усташе, бивше кољаче као и све који хоће да им приђу. На територијима које држе, спроводе насилну мобилизацију, не водећи рачуна о моралним начелима, тј. о прошлости својих нових кадрова. Један од првака њиховог највишег тела, познати песник Владимир Назор певао је 1941. оде усташком поглавнику. Бивши познати усташа некадашњи југословенски пуковник који се априла 1941. ставио на чело усташког одреда који је разоружао нашу Динарску дивизију, Јосип Скорпић, сада

је унапређен у партизанског генерала. Знам имена још неколицине њих које ћу засада поштедети.

Партизанско виђење српско-хрватског питања садржано је у једном документу објављеном прошлог лета под насловом “Плитвичка декларација”, који је потписао велики број партизанских руководилаца. Исто то питање дотакнуто је још у једном документу ранијег датума, у строгоповерљивим директивама из “Манастира Враноча” у којима се највише говори о ликвидацији родољуба и истакнутих личности. Колико могу да се сетим, партизани усвајају прохрватску тезу по којој Југославију треба да чине: јака Хрватска у чији би састав, поред уже Хрватске, ушле Славонија, Срем, Далмација, Лика, Кордун и Босанска Крајина (Западна Босна), Которски залив и Истра и – Србија раздробљена на мале федералне јединице, којој би могле да се прикључе Албанија, Бугарска, па чак и Грчка. По Михаиловићу, ово би значило казну за Србе зато што су били верни Савезницима 1914–1918, зато што су сви једнодушно поздравили пуч 27. марта 1941. и зато што су дали толике жртве у овом рату који су повели из моралних начела.

Да закључим, идеолошка размимоилажења између партизана и четника су политичке и моралне природе. Приврженост обеју супротстављених страна сопственим концепцијама је толика да је компромис међу њима тешко замислив. Да руководство партизанског покрета није комунистичко, не би било нарочитих тешкоћа да се два покрета уједине, али као што је немогуће замислити Михаиловићев покрет без Михаиловића, немогуће је уклонити комунистичко вођство из партизанског покрета.

Поред горе наведених разлика постоји и суштинско размимоилажење између партизанске и четничке војне концепције. Она ми изгледа толико важна, да сам сматрао да о томе треба посебно говорити.

Разлике у војној концепцији између Михаиловића и Тита:

Под утицајем веома веште пропаганде створило се мање више устаљено и опште прихваћено мишљење да је главни циљ борбе коју воде партизани, борба против непријатеља, искључиво против њега, увек против њега, без обзира на репресалије које таква борба неминовно изазива. С друге стране, сматра се да је Михаиловић демагог који, да би задобио народ за себе, води борбу против непријатеља само онда кад не може да је избегне. Ово је гледиште скроз погрешно.

Идеја водиља комуниста је освајање власти на свим нивоима. Њихова пропаганда је двојака: за спољну и за унутрашњу употребу. Док се за пропаганду намењену иностранству инсистира на потреби немилосрдне борбе против непријатеља, у унутрашњој пропаганди говори се само о борби против “пете колоне”, а “пета колона” су сви који нису уз њих. Ликвидација “пете колоне” се врши систематски и према смишљеном плану који се строго извршава. (У земљи постоји обимна документација о тим плановима). Што се тиче напада на непријатељске формације, они се чине искључиво у циљу горе наведених циљева. Према томе, реч је о грађанском рату, револуцији која тече, коју треба непрестано подстицати, вешто користећи присуство непријатељских окупационих трупа. Немачки територијалац се не убија из заседе зато да би се немачка војска лишила возача камиона за снабдевање, већ да би немачке власти убиле 100 југословенских грађана, 100 талаца, који се обично бирају међу угледнијим људима. Да би се ослободили баш тих људи, сва су средства дозвољена. Зато није мали број комуниста међу агентима Гестапоа.

Један разочарани бивши политички комесар, Милован Поповић, који се добровољно предао четницима за време затишја прошлог пролећа, испричао је једном мом потчињеном официру да комунистичке вође доста рачунају на расположење које ће на крају овог рата неминовно захватити немачку војску, да би наставили бољшевизацију Европе уз помоћ немачких јединица које буду пришле партизанским формацијама. За све оне који су живели у крајевима у којима је беснео грађански рат, циљеви партизанске акције потпуно су јасни. Устанак у јесен 1941, поведен без икакве претходне припреме, зато је и био партизанима по вољи. Завести дисциплину у својим редовима, а неред свуда на другом месту, јесте принцип њиховог рада.

Михаиловић је, на против, хтео прво да организује војску, па тек онда да крене у акцију. Желео је ред у војсци и у земљи, а неред само у непријатељској војсци. Био је присталица борбе у великом стилу, онда кад он буде проценио да је у стратешком погледу за то дошао тренутак, јер је имао за циљ да постигне највише војних користи. У међувремену, требало је организовати вешту герилу и подземну акцију које ће припремити распад непријатељске војне и административне машинерије. Скоро је сигурно – а једног дана ће се то моћи и доказати – да није било комунистичке акције, Михаиловић би, захваљујући оданости и пожртвовању наших људи, сâм успео да отвори фронт на Балкану који би имао другачији значај од акције коју су страхоте грађанског рата наметнуле родољубима из обеју табора.

Борба партизана, као што је већ речено, има за циљ да што више изложи становништво. Борба коју четници предузимају подједнако води рачуна како о безбедности становништва тако и о војним циљевима. Зато, кадгод се сукобљавају с непријатељем, чак и у случају кад су много слабији од њега, четници се боре до последњег како би дали времена становништву угроженог подручја да предузме неопходне мере заштите: евакуацију живља, обезбеђење стоке, летине итд. Партизани, на против, по правилу препуштају становништво злостављању побеснелог непријатеља. Непријатељске противмере никада нису погађале партизана, него увек само становништво. С друге стране, хиљаде и хиљаде припадника Михаиловићевих организација стрељано је и још увек се стреља зато што су дражиновци, а ретко се дешава да уместо њих неко невин изгуби живот. Довољно је прочитати објаве генерала Бадера и генерала Мајснера да би се утврдила ова чињеница.

Немци су врло дуго сматрали да су и партизани и Михаиловићеви четници комунисти. Недићева и Љотићева пропаганда такође је дуго изједначавала четнике и комунисте, због Михаиловићевог споразума са Титом 1941. Када ме је Гестапо ухапсио у Београду маја прошле године “као главног организатора устанка”, мислили су да сам комуниста и дуго сам испитиван о мојој комунистичкој прошлости. Због тога је често на списковима стрељаних, које су објављивале немачке власти, стајало уз имена припадника Михаиловићевих организација, да су партизани.

Критичке напомене

Улога пропаганде код четника и код комуниста

Устанак из 1941, који је прерано букнуо, неминовно је морао проузроковати извесне слабости у Михаиловићевој организацији. Све је требало на брзину импровизовати: кадрове, команду, комуникације, везе, пропаганду – све. Захваљујући пожртвовању наших младих официра, врло брзо смо дошли до командног кадра, али због великих губитака у официрима старешински кадрови су се касније морали импровизовати. Што се пропаганде тиче нисмо уопште имали стручно особље. У том погледу стално смо далеко заостајали

за комунистима који су имали велики број агитатора унапред припремљених за борбу коју су повели. Док је код партизана пропаганда заузимала на свим нивоима прво место, у Михаиловићевој организацији се на пропаганду једва обраћала пажња. Михаиловић, који је сâм врло поштен човек, није хтео да злоупотребљава тај вид савременог рата; сматрао је да нема шта да крије и да чињенице саме за себе говоре. Али, како је пропаганда била у моди, Михаиловић се сложио да изда наређење подручним командантима да уведу у своје штабове публицисте и људе вичне перу, који ће издавати билтене и састављати летке. Пропагандни рад дуго није био уједначен и тако се могло догодити да непријатељска пропаганда наведе као Михаиловићев званичан став, мишљење које у неком сеоском листу заступа поједини ситан четовођа. У областима на периферији земље, где Михаиловићу није било лако да врши контролу, поједине локалне старешине често су заступале своје локалне политичке ставове. Тако се на пример догодило да се у Далмацији, у једном четничком часопису, заступа великосрпство, истребљење Хрвата и којекакве друге глупости, што је разуме се било у флагрантној супротности, не само са Михаиловићевим званичним ставом, већ и са расположењем самих Далматинаца којима је та литература била намењена. Отуда је наша пропаганда, недовољно контролисана, у извесним случајевима, помогла противничкој и непријатељској пропаганди.

Тек 1942. Михаиловић је успео да формира чете и батаљоне састављене од младих студената и интелектуалаца који су се прихватили да организују пропаганду. И тек се 1942. Михаиловићев Главни штаб одлучио да донесе директиве које су имале за циљ да усагласе и усмере пропаганду. Међутим, још увек тај посао не раде стручњаци. Пишу се одлични чланци, растурају одлично састављени леци, званични ставови и политичке идеје се интелигентно заступају, али немам утисак да су узети у обзир сви психолошки чиниоци који у свакој добро вођеној пропаганди не смеју бити занемарени.

Комунисти су, на против, врхунски мајстори у овој области. Они умеју све да употребе на своју корист. Од једног безначајног покрета успели су да створе, захваљујући пропаганди, утицајан покрет, чији је значај већи у иностранству него у самој земљи; тим путем, тј. захваљујући подршци из иностранства, они сад почињу да стичу извесну важност и у земљи. Њихово начело, да добро организована мањина може да влада већином, непрестано је сервирано од стране њихове пропаганде. Осим првокласног стручног особља, они располажу средствима за пропаганду која недостају Михаиловићу, као што су на пример радио-емисије или подршка међународних радничких организација. Али ту треба констатовати један парадокс: док борбу наших партизана жестоко подржавају раднички представници из иностранства, дотле наши домаћи пролетери не учествују у тој борби чак ни посредно. Пролетерске бригаде којих има 10 и које броје свака по 400 до 700 људи, нису састављене од радника. Наши радници мирно и даље раде за Немачку у фабрикама како у земљи, тако и у Немачкој. Додуше, партизани се боре у име свесне радничке класе али, то није једина контрадикција њиховог покрета.

Мора се констатовати и тотално одсуство обзира код комуниста. Они допуштају себи коришћење свих средстава и свакојаквих лажи у циљу обмањивања, не само непријатеља и противника, већ и иностранства, па чак и сопствених трупа. У архиви која је сачувана и која је закопана у Црној Гори, постоје оригинални примерци наредби које су издали неки партијски комитети партизанских корпуса и бригада, у којима се наређује подручним командантима да стрељају велики број људи под измишљеним оптужбама. Да би се ослободили неподобних, фабрикују се фалсификати, а да би коначно компромитовали

младиће које су мобилисали, присиљавали су их, да одмах по ступању на дужност, почине злочине у сопственим породицама или у свом селу. Свака најмања партизанска јединица има доушнике. Прошлог лета стотинак сељака из Западне Босне искористило је партизански пораз у Црној Гори и прешло у наше јединице. Сви су ми они причали да би већина радо прешла у четнике, али да је то немогуће због достављача којих има у одредима, а које је скоро немогуће идентификовати. Ко се ухвати да говори у прилог четника или Краља, може бити убијен у тајности и без суда. Само у новоформираним јединицама достављачи су ретки; они се регрутују одабиром међу новоприспелима. Пре ступања у службу присиљавају се да изврше злочине, јер се само на тај начин постиже њихово изопштавање из грађанског друштва и везивање за комунисте.

Став политичких партија у односу на оба покрета

Хтео бих сад да изнесем нека размишљања о ставу политичких партија у односу на оба покрета.

Земља је сита политичара и већина народа, нарочито по селима, неће више да чује за њих. Михаиловић, баш као и партизани, није био тога потпуно свестан после нашег слома 1941. Зато су многи комунистички агитатори говорили (чуо сам то сопственим ушима из уста партизанских активиста у околини Рудника и Чачка) да су се све политичке партије међусобно споразумеле и да су образовале један Управни одбор на чијем се челу налазе представници комуниста. Сељаци су онда уобразио да је назив “партизани” изабран да би се истакло да покрет чине присталице свих партија. Михаиловић је, са своје стране, желео да образује комитете који би представљали све партије. Кад ми је јула 1941 издао наређење да образујем Централни комитет Београда, рекао ми је:

– Државни удар од 27. марта поздравили су сви Срби, без обзира на партијску припадност. Видевши ту једнодушност, мачековцима није остало ништа друго него да се и они прикључе. Зато ми изгледа да је Симовићева влада састављена од представника свих политичких партија. Настојте да саставите наш Комитет по угледу на Симовићеву владу, дајући представницима разних партија места у Комитету пропорционално њиховој заступљености у Влади. Кад то урадите, одмах пошаљите овлашћеног човека у Загреб и Љубљану да бисте проширили Комитет, или пак формирајте сличне комитете у Загребу и Љубљани, који би се могли директно везати за мој штаб, или за мог делегата у Београду.

Политичари су, међутим, покушавали да мимо Комитета успоставе директну сарадњу с Михаиловићем, рачунајући да ће на тај начин обезбедити себи монопол утицаја. Морали смо зато да приступимо формирању Комитета на сасвим другачијим основама, тј. узимајући у обзир углед, несебичан патриотизам и стручне способности наших сарадника. Оваква селекција, која се није освртала на партијску припадност, показала се изванредна у пракси, зато што народ више није имао разумевања за стара мерила. Судајући према именима које су комунисти истакли, очигледно је да чланови њихових разних управних тела такође нису бивши политичари. Међутим док ми у нашим руководећим телима имамо угледне личности из свих странака, дотле партизани имају искључиво комунисте. Господин Рибар–отац је додуше бивши демократа, али се преваспитао у комунисту. Исто важи и за мање познате бивше припаднике Земљорадничке и Демократске странке.

Врло дуго се сматрало да је Михаиловић посебно везан за Земљорадничку странку, јер су му од самог почетка многи земљорадници пружали драгоцену помоћ. Михаиловић

је међутим ценио подршку земљорадника према личној вредности појединаца, а не према њиховим скривеним амбицијама. Кад су откривене извесне ситне интриге и кад је одстрањен утицај извесних личности, политичари који су били у питању, замишљали су да су жртве сплетки и утицаја других политичара што уопште није било тачно; Михаиловић се чврсто држао начела да се не бави политиком партија, већ политиком у њеном изворном смислу, у смислу који је тој речи дао Аристотел, тојест јавним добром које је изнад свега и свих, сматрајући да ће тек после рата земља имати слободно да се изрази о свом политичком уређењу.

У пролеће 1942. могао сам се уверети у Београду да су све политичке странке без разлике подржавале Михаиловића.

Постојала је у то време једна група угледних политичара који су ушли у наш Комитет и који су врло озбиљно радили на проучавању економских, политичких и социјалних питања, али тај Комитет је то радио за Михаиловића, уображавајући да нико други није био задужен за ту врсту посла. Видео сам неколико реферата које су израдила та господа. Врло су интересантни. Они међутим губе од своје вредности кад се прочитају закључци или кад постане очигледна жеља њихових аутора да буду позвани у власт.

Наше невоље

Има их које су заједничке и партизанима и четницима, а има их које су карактеристичне само за нас. Пошто ја не познајем проблеме комуниста (мора бити да их и они имају) говорићу само о нашим војно-политичким невољама.

Срби су извели државни удар 27. марта. Срби су, док је рат трајао, хтели да се боре, и Срби су опет ти који су подигли устанак после пораза и, који се углавном бију. Према томе, Србин се налази на челу покрета отпора и са Србима је предузео политички рад.

Наша слаба тачка је што смо Југословени и што желимо да реконструишемо Југославију на основу искуства стеченог на нашим ранијим грешкама и огрешењима како бисмо најзад стекли право на будућност. Али, имамо утисак да, чак и најдобронамернији Хрвати, виде у овоме, ако не намере, оно бар елементе српске хегемоније. Тешко је међутим објаснити да уопште немамо такве амбиције. Јер, било је грешака које је починила неколицина наших команданата чији су поступци измакли Михаиловићевој контроли. Иако су они смењени, неке њихове неодговорне изјаве противничка пропаганда је преувеличала и оне су запамћене, иако много више у иностранству него у земљи.

С обзиром да је Михаиловић официр од каријере, неки тврде да он по природи ствари мора имати склонисти према војној диктатури. Ова теза већ одавно не пролази у земљи. Овде сам се међутим могао уверити да то није случај у иностранству.

Обе поменуте претпоставке немају основа и зато нема потребе да их побијам. Близу је тренутак када ће чињенице саме за себе проговорити.

Савезничка пропаганда

Невоље које су у вези са општом несрећом, не би вредело помињати, толико су оне безначајне, да се на њих не надовезује неразумевање наших пријатеља и савезника. То

је оно што нас нарочито погађа, не само из сентименталних разлога, већ и због врло опипљивих мотива, јер ово неразумевање, произашло из непознавања правог стања, може компромитовати циљ коме тежи савезничка пропаганда.

Ако ја добро разумем, права намера пропаганде која се врши преко Радио–Лондона (њему приписују да заступа званичан савезнички став), јесте да умањи јаз који су усташе ископале између Срба и Хрвата, да наметне Југославију засновану на принципима једнакости и демократије, и допринесе напретку и срећи земље. Међутим, постиже се супротан ефекат.

Још пре почетка овог рата Радио–Лондон је задобио поверење читавог српског народа. Он је наставио дело које је започео Радио–Париз и, пошто нас је морално подржавао и храбрио у нашим надањима, ми смо започели борбу поносни на своје пријатеље. Загреб је у то време сматрао да је та борба, не само наставак политике Краљевине Србије, већ и забрињавајући чинилац хегемоније Срба у Југославији. Срби су, међутим, само следили своја осећања, уверени да су она у складу са интересима целе земље, и преузели су на себе одговорност за улазак у рат. Познате су реакције Загреба, невољан улазак Мачека у владу генерала Симовића, прелазак мачековаца (Сељачка заштита и други) одмах по објави рата на страну усташа, затим усташки покољи уз потпун мук свих Хрвата без разлике, учешће скоро свих хрватских официра из Југословенске војске у формирању војске под окриљем непријатеља, активно учешће многих од њих у јединицама послатим на руски фронт итд...

Ми врло добро разумемо да су се, због очувања нашег националног јединства, многа ова недела прећутала у савезничким престоницама. Оно што мање разумемо јесте, да ниједан од министара и политичара из наше хрватске емиграције, није имао ни речи утехе ни пријатељства за Србе. Оно што уопште не разумемо јесте да, уместо да се третирамо подједнако, изгледа да се Срби осуђују а Хрвати фаворизују. Та промена односа према нама наступила је постепено и почевши од сасвим ситних ствари. Тако на пример, спикери Радио–Лондона нису Срби као што су то били спикери Радио–Париза. Не наводим ово зато што у томе видимо нешто рђаво, него зато што је у почетку било врло много речи које Срби нису разумели; наравно, временом, успели су да их разумеју. Међутим Радио–Лондон слуша скоро цео српски народ, док у хрватским крајевима за Би–Би–Си нико не хаје. Говорили смо себи: Лондон је у праву, наше пријатељство не мора да задобија, јер га већ има, док Хрвате треба мазити. Али оно што је тешко објашњиво јесте да су се спикери Радио–Лондона, као и хрватски политичари у емиграцији, пожурили да усвоје терминологију која се форсира код Павелића, а која је била потпуно непозната у Хрватској пре рата. На пример: уместо речи “пропаганда” – промицба, уместо “радио” – буквалан превод немачке речи рундфунк, круговал; “батерија” – битница итд, итд. Хрватске новине, које објављују нову терминологију, мора да су задовољне што Лондон тако брзо учи. Хрвати су ми говорили: долазак Павелића је природан наставак целокупне Мачекове политике, а долазак Мачека после победе биће природан наставак садашње Павелићеве политике. Било би дуго, непотребно, можда и опасно, расправљати о овом питању. Хтео бих да се задржим само на чињеницама, искључиво у намери да помогнем да изађемо из незгодне ситуације у којој се налазимо, а не да се још више заглибљујемо.

Истина, у свим крајевима где живе Срби, још увек се слуша Радио–Лондон, али он је изгубио некадашњи углед. Био сам врло често присутан кад су по варошицама постављали стражаре док би слушали Радио–Лондон (не мали број Срба стрељан је зато што га је слушао), али и прекидали слушање пошто би чули званичне извештаје, да не би после

тога слушали увредљиве коментаре. Није згодно што окупатор већ дуже времена више не прогања слушаоце Радио–Лондона. Штавише, памтим два Недићева говора у којима је рекао: “Позивам вас да слушате Радио–Лондон”!

Земља осећа да хрватски политичари у емиграцији подржавају партизане. Осећа се да је српским политичарима у емиграцији неугодно да у својим говорима преко радија спомињу Михаиловићево име, а да хрватски политичари неће о њему ни да говоре. Кад је некадашњи усташки хвалописац Назор пришао комунистима, господин Вилдер и друге хрватске личности у Лондону, нису престали читаве једне недеље да уздижу тог “великог Хрвата”. Да се не бих сувише задржавао на овом питању, рећи ћу само да је радио–пропаганда успела да створи утисак да је партизански покрет елегантан начин за вођење великохрватске политике; у сваком случају, антисрпске политике. У земљи се све више и више увиђа да се не жели један Михаиловић Југословен, већ један Михаиловић мало–Србин. Исто тако, постоји жеља да се наметне утисак да Хрвати доприносе победи далеко више од Михаиловића, тј. далеко више од Срба. Партизани су то приметили и, од пре неког времена, истичу у својим говорима и лецима да Срби чине већину у њиховом покрету. Ово је уосталом истина која важи само за њихове ударне јединице.

На овај начин савезничка пропаганда и двосмислено држање наших првака у емиграцији доприносе продубљивању постојећег јаза између Срба и Хрвата. У земљи, Срби се осећају потпуно напуштени и зато полагају сву наду у свог “Чичу”, како сви зову Михаиловића... Они осећају да се сви труде да их одвоје од њега и, наравно, још се више збијају уз њега, јер верују да се налазе у смртној опасности. Један стари сељак из Шумадије рекао ми је прошле зиме:

– Чича би требало да усвоји став Савезника који више не желе Југославију. Можда они боље виде од нас и можда бисмо били срећнији у јединственој Србији... А ако то не одговара Савезницима и ако они желе комунистичку Србију, па добро, наставићемо да живимо у збеговима и по шумама као у време Турака.

Питање које сам овде само начео, заслужује да буде врло савесно испитано, а исто тако и врло хитно решено, јер уместо да се иде ка споразуму, несвесно се подржава нови, и још страшнији од постојећег, грађански рат, за који ће Савезници у великој мери бити одговорни пред историјом. Та одговорност је утолико тежа што се не заснива на познавању чињеница и истине, а још је и неправедна. Срби нису кукавице и не треба им околишно, него директно и у лице, јасно рећи шта се још од њих тражи. И они ће поштено одговорити да ли је то могуће или не.

“Колаборација”

Међу замеркама које се чине Михаиловићу постоји једна наизглед основана, премда се њему лично у том погледу не може ставити ни најмања примедба. То је питање звано “колаборација”.

Када је у јесен 1941. Недић формирао своју владу и када је упутио позив официрима (ратним заробљеницима на привременом одсуству) Михаиловић је већини њих издао наређење да се одазову апелу, али да истовремено остану у тесној вези с њим. Знам велики број официра који су били врло несрећни што су морали да изврше ово наређење, јер су одмах осетили да их већина нашег света осуђује и презире. Али, Михаиловић је на овај

начин одмах дошао до структуре која му је омогућила набавку оружја за своје илегалне јединице, набавку муниције, лажних исправа, пропусница, објава, као и бесплатну и врло драгоцену обавештајну службу итд. Како многи официри, који су привидно пришли Недићу, нису умели да до краја остану у тој улози, многи од њих су се заједно са својим јединицама придружили Михаиловићевим илегалцима у борбама против непријатеља. Због тога су Немци врло брзо на препад похапсили многе од тих официра и разоружали велики број одреда који су онда прешли код Михаиловића, али без оружја и одела. Мислим да данас у Недићевој војсци нема ни два официра од оних који су у ту војску ушли 1941. По наређењу Немаца све Недићеве формације су више пута распуштане и реорганизоване по новом моделу, али сваки пут би се понављала иста прича: људство би одлазило под Михаиловићеву команду. Мислим да је промењено и похапшено 5 официрских екипа. Зато више нема официра ратних заробљеника на привременом одсуству. Сви су послати у заробљеничке логоре. Врло дуго је овај облик “колаборације” био жестоко осуђиван у земљи, али на то нисмо обраћали пажњу јер смо сазнали да је Михаиловић то одобрио. Касније, кад се схватило да су Недићеве формације у ствари под Михаиловићем, било је много добровољаца за Недићеву војску и много више кандидата него што је било места. Ово је нарочито био случај кад су биле у питању оружане јединице; чим би се добила пушка и муниција одмах се прелазила Дрина и одлазило у босанске шуме где су вођене борбе против Немаца, усташа, муслимана и партизана, против свих оних који су истребљивали прогоњене Србе.

Данас је опште познато да ће на Михаиловићев знак сва Недићева војска извршити Михаиловићево наређење, јер је читава та војска, изузев једног генерала и двојице пуковника, апсолутно верна Михаиловићу.

Постоји још један облик “колаборације” који је био нарочито изложен критици јер, с обзиром да га није организовао Михаиловић, није као претходни пример добро функционисао. У питању је “колаборација” у крајевима које су окупирани Италијани.

Овај проблем се не може посматрати на исти начин у свим крајевима под окупацијом непријатељске војске. Разлози који су мотивисали колаборацију разликују се од покрајине до покрајине, као што се од области до области разликује режим који је окупатор заводио и циљеви којима је тежио. Једина заједничка карактеристика јесте да је “колаборација” постојала искључиво у тзв. “пасивним крајевима”, тј. у областима које нису могле самостално да опстану нити да самостално задовоље основне животне потребе становништва. У Источној Босни и Санцаку никада није дошло до “колаборације”, јер је народ из тих крајева могао да се ослони или на Србију, или да сâм задовољава своје потребе.

Постоји још једна заједничка одлика за све области, а то је да је колаборација постојала искључиво у крајевима где су Срби истребљивани, прогањани, застрашивани, а њихова летина спаљивана. У овом рату Срби су били жртве Немаца, Италијана, усташа, Мађара, муслимана, Албанаца и Бугара. Једни су их прогањали као непријатељску војску, други зато што су Срби.

Црна Гора

Да би се добро разумела ситуација у Црној Гори потребно је познавати не само физичке особине земљишта, већ исто тако и тамошње међусобне племенске и партијске односе.

Мени недостаје дубље познавање ових питања, као и одговарајућа стручност, али ја ипак схватам у главним цртама у чему је црногорски проблем.

Уједињење Црне Горе са Србијом одлучено је на крају прошлог рата на Народној скупштини огромном већином гласова. Присталице уједињења, “бјелаши”, још увек представљају већину, док присталице верне династији Петровић, сепаратисти звани “зеленаши”, веома ратоборни и упорни, чине мањину која је још увек бескомпромисна. Ова странка се одувек ослањала на Италију коју је називала “Тетка” по краљици Јелени, кћери краља Николе Црногорског. У политичком и економском погледу Црна Гора се може поделити на два врло различита дела; на Црну Гору коју ћемо назвати Северна, и која иде северно од линије Никшић–Подгорица, и Јужна, која иде јужно од ове линије. Јужни део је голет, без високих планинских масива, са нешто мало стоке, потпуно пасиван у привредном погледу. У јужном делу су “зеленаши”, јер је у тим крајевима династија могла вршити непосредан утицај. Северни крајеви су, на против, мање–више богати слично северној Херцеговини, и могу самостално опстати као што је то случај у овом рату.

Наведена подела је важна за разумевање предмета о коме ћемо расправљати, јер је колаборација имала сасвим другачији карактер на северу, где су четници били скоро потпуно независни, него ли на југу где то није био случај.

Ово се може објаснити не само политичким и економским разликама, о чему је већ било речи, него и специфичном обичају у Црној Гори у којој још увек постоји крвна освета. Мржња између “бјелаша” и “зеленаша” (комунисти су је прихватили од самог почетка и остали јој верни до данас), толико је велика да су различити савези постали неизбежни. Нема села ни среза који је чисто црвен, бео или зелен, већ у једном селу и једном срезу постоји мозаик “белих”, “зелених” и “црвених”. Кад буде убијен политички непријатељ, крвна освета се примењује без обзира на политички фактор. У мирнодопско време, кад би те наследне и породичне свађе постајале сувише крваве и кад се измирење није могло постићи, завађене стране су се обраћале грађанским властима од којих су тражиле заштиту. После страшних крвопролића која су се догодила у лето 1941 и изузетно сурове и убилачке одмазде коју је применила италијанска војска, многи су били принуђени да се ослоне на окупаторску власт, која није одбила да им пружи тај ослонац. Треба истаћи да су нарочито села која су се налазила близу италијанских гарнизона и главних саобраћајница и, која су према томе била највише изложена одмазди италијанских казних експедиција, прва затражила од комуниста да више не излажу опасности њихове породице и домове. Комунисти нису хтели да чују за то и ликвидирали би сваког ко не би пристао да обори телеграфски стуб или учини неко друго дело саботаже које је повлачило одмазду непријатеља, потпуно несразмерну почињеном делу. Управо ти сељаци су се први побунили против комуниста и први затражили оружје и муницију од Италијана.

У Црној Гори су постојала два устанка против окупатора. Први је букнуо на југу 13. јула 1941. и њега су организовали комунистички агенти. Цела јужна Црна Гора, без обзира на партијску припадност, учествовала је у њему. Комунисти који су руководили устанком нису у почетку вршили комунистичку пропаганду, тако да је устанак имао народно–ослободилачки карактер. Међутим Италијани, који су на Југу имали јаке гарнизоне, убрзо су га угушили. Репресалије су биле изузетно свирепе. Италијани су употребили сва средства: масовна погубљења, паљење вароши и села, депортације итд. После 10 дана постигнуто је примирје и онда су се “зеленаши” открили и постали блиски сарадници своје заштитнице Италије. Комунисти су остали верни својим савезницима “зеленашима” и то

су и дан данас. Захваљујући заштити коју су “зелени” уживали од стране италијанских власти, поједини крајеви у јужној области одувек су били уточиште комуниста које тамо нису много узнемиравали. У односу на “бјелаше”, тј. присталице југословенске заједнице, “црвени” и “зелени” су представљали мањину, али ратоборну и револуционарну мањину.

У току јулског устанка северни делови Црне Горе били су углавном пасивни, јер су сматрали да је тренутак неповољан и акција преурањена. Али у Црној Гори, где се та врста уздржаности могла протумачити као кукавичлук, букнуо је други устанак августа 1941, знатно већих размера него што је био први. Језгро устанка било је у северним крајевима, али је он потом захватио читаву Црну Гору. Комунисти, предузимљиви и окретни, и овога пута нашли су се на челу покрета, но како је северна Црна Гора била чврсто везана за Југославију и веома национална, комунисти су се ту држали врло резервисано у погледу својих политичких циљева. У овом устанку су зато учествовали сви који су могли да носе пушку, а како је било много официра који су преузели техничко вођење операција, успеси су били врло велики. Италијани су свуда били поражени и одбачени у неколико гарнизона које су добро утврдили. Устаници су загосподарили читавом територијом изузимајући тих неколико гарнизона на југу земље и у приморју. Ово стање трајало је до октобра.

У периоду од августа до октобра комунисти су развили велику активност али искључиво у области пропаганде. Тек од октобра почели су да заводе комунизам у правом смислу речи и то је било пропраћено најкрвавијим терором. Црна Гора је постала кланица; убијани су не само декларисани националисти, већ и све угледне личности, било да су националисти или да су неутрални за које се сумњало да су против совјетизације земље. Тамо где су комунисти били јаки, насртали су масовно и отворено; где су били слаби, чинили су злочине подмукло. Велики је списак ваљаних људи који су били жртве овог терора. Још и данас постоји оно што су комунисти назвали “пасја гробља” – опште раке у које су бацали на стотине лешева “пашчади” – осумњичених или окривљених да су се изјаснили против комунистичког режима. Видео сам сопственим очима два велика “пасја гробља”. Свет су нарочито огорчила масовна погубљења честитих родољуба међу којима је било и врло угледних људи који су пре овога рата, од стране диктаторских режима Југославије сматрани опасним за јавни ред и мир. То је случај са породицом Марка Даковића и многих других чија имена нисам запамтио, јер ја нисам познавао Црну Гору до овога рата.

Док су комунисти у току јулског устанка убијали само своје партијске другове који су се изјашњавали против преурањеног устанка (што је био случај са познатим комунистичким прваком Анђелићем, затим Вешићем и другима), почетком октобра 1941. масакр је обухватио све који су због свог угледа могли имати извесног утицаја на народ и супротставити се бољшевизацији земље. Како су сви они обележени као “пета колона”, људима више ништа није било јасно.

Кад је први страх прошао, народ се тргао; уследило је велико врење и зато су комунисти, ојачани партизанским јединицама које су протеране из Србије и које су се склониле у Црну Гору, почели већ од краја новембра реорганизацију својих јединица. Формирали су ударне јединице састављене од “правоверних” који су имали задатак “сејача смрти” и “кољача”.

Истовремено с враћањем националног самопоуздања у северне крајеве, нарочито међу Васојевиће (највеће и најпознатије црногорско племе чувено по свом југословенству), села у Јужној Црној Гори која су се налазила у близини италијанских гарнизона и главних саобраћајница (о њима је раније већ било речи), отпочела су борбу против комуниста.

Сељаци из тих крајева близу италијанских гарнизона успели су да добију оружје и муницију за остала, удаљенија села, и тако је устанак почео да се шири у виду колаборације *de facto*. Италијани се нису наметали, већ су се вешто увлачили, не показујући да се, у ствари, они налазе иза становништва тих крајева. Људи су остали у илузији да су потпуно независни зато што нису потписали никакву обавезу. На исти начин су, по угледа на поменута села, многа друга села тврдила да су се одвојили од комуниста с којима су раније били повезани. После ових изјава о независности и неповредивости општина и срезова, добијали су од Италијана оружје и муницију за своју личну одбрану. Што се тиче организоване одбране од комуниста, она је почела тек кад су комунисти послали своје “казнене експедиције” на та села. Ово се догодило почетком 1942. кад је побуна против комуниста снажно букнула на северу. Пошто је народу било дозлогрдило, борба је била оштра и краткотрајна. Маса народа стала је на страну националиста, који су војно руковођење јединица поверили официрима па су комунисти отерани из Црне Горе и одбачени у Херцеговину где су повели нову борбу против националиста које су усташе већ биле десетковале, а онда се повукли у Западну Босну и Лику, где су се касније реорганизовали и формирали чувену Бихаћку републику.

Да бисмо се вратили на питање “колаборације”, потребно је опет да направимо разлику између Јужне и Северне Црне Горе. У јужној области – која је политички и економски била упропашћена и која је тешко пострадала од разних италијанских и комунистичких “казнених експедиција” – “колаборација” је била у корист Италијана. Италијани су ту имали јаке гарнизоне, а сем тога лако су се кретали кроз читаву област захваљујући конфигурацији терена, о чему је такође већ било речи. Уз све то, ова област није могла опстати самостално у погледу средстава за живот и Италијани су то искористили у своју корист. Односи четничких старешина из тих крајева са Михаиловићем били су срдачни. Михаиловић је схватио да од њих може да тражити само тајну везу; тј. пристао је да их узме под своју команду и наредио им да заузму пасиван став према Италијанима, како би прехранили народ и дошли до оружја и муниције за себе и одреде које ће касније имати за задатак да формирају. Разуме се да је ђенерал Ђукановић, војни командант јединица које су ушле у “колаборацију” са Италијанима, морао да се одвоји од Италијана и стави под безусловну Михаиловићеву команду чим овај буде сматрао да је дошло време за то.

Што се тиче Северне Црне Горе њихове везе са Италијанима били су искључиво теоријске. Четнички одреди на северу били су господари и тако су се и понашали. Штавише, Италијани нису имали приступа у те крајеве без претходне дозволе. Сасвим изузетно, капетан Павле Ђуришић, војни заповедник Северне Црне Горе, давао је понеку појединачну дозволу Италијанима да би могли да дођу и набаве мало масла или неколико јаја. Сем тога, Италијани су се веома плашили четника који се нису устручавали да говоре да ће пред савезничко искрцавање одбацити Италијане у море, а онда се окренути против Немаца, док се Савезници буду мало одморили у ослобођеној Црној Гори.

Почетком ове године стигла је вест у Михаиловићев Врховни штаб да га америчка и енглеска штампа жестоко нападају зато што толерише “колаборацију” појединих четничких делова. Пожалио сам се због тога Ђуришићу кога сам веома ценио и затражио његово мишљење.

– Али била би лудост прекинути ово стање ствари јер смо ми господари а ови шашави Италијани наши лиферанти... Уосталом показаћу ја пуковнику Бејлију (шефу енглеске

мисије) шта за мене значи “колаборација”, па ако му се не свиди, онда ја не знам шта још хоће.

И заиста, неколико дана касније у Колашину је прослављана годишњица ослобођења ове варошице и приређена је била велика свечаност. Неколико хиљада људи из околине дошло је да присуствује благодарењу у цркви и смотри трупа. Подигнута је била трибина на главном тргу и енглески официри у четничком оделу стајали су на трибини поред Ђуришића и осталих угледних личности; народ је био прекрио трг и ја сам био међу њима. Два италијанска официра из гарнизона у Подгорици сматрали су за потребно да присуствују свечаности и пришли су да поздраве Ђуришића који, не само да им није пружио руку, већ им је окренуо леђа тако да је италијанским официрима било врло непријатно и, немајући куд, остали су по страни, сачекали крај свечаности како би себи прокрчили пут и побегли. После неколико говора који су били један ватренији од другог, Ђуришић је узео реч и одржао изузетно оштар говор. Уздизао је везаност народа за Краља, Михаиловића и Савезнике; нападао фашизам и нацизам и хвалио демократију; најзад, завршио је свој говор речима: “Живео краљ Петар! Живела Југославија! Живео ђенерал Михаиловић! Живела наша велика савезница Велика Британија! Живеле Сједињене Државе! Живела наша браћа Руси!”

После свечаности разговарао сам са пуковником Бејлијем који ми је, знајући да је Ђуришић био мој кандидат за команданта свих трупа у Црној Гори, рекао следеће:

– Заиста би требало да остварите Вашу замисао; реците је г. Министру.

Одмах сам то саопштио Михаиловићу који ми је обећао да ће првом приликом поверити Ђуришићу ту команду. Тражио је само начин како да то изведе а да не увреди остале команданте старије по чину, али је одмах предузео мере да припреми Ђуришића за нову дужност. Пре него што сам почетком маја напустио Михаиловића, хтео сам без одлагања да остварим своју замисао и зато сам саставио наредбу којом се Ђуришић поставља на положај главног команданта снага у Црној Гори. Михаиловић је наредбу потписао и послао, али неколико дана касније, храбри Ђуришић је пао у руке Немцима који су га одмах авионом пребацили у Берлин. За њих је то био добар улов.

Као што се могло приметити, “колаборација” је била наметнута силом прилика. Да је устанички покрет сачувао национални карактер, макар и под вођством комуниста, никада не би дошло до “колаборације”. Убеђен сам да “колаборације” не би било чак и да су се комунисти ограничили само на вербалну и писану пропаганду. Међутим они су желели да искористе невољу у којој се земља наша и мислили да ће моћи да остваре принудну совјетизацију тако што ће се ослободити свих који би могли да им буду сметња. Да су успели да побију све оне који се код нас називају “интелигенција” (школовани људи), већина народа, обезглављена, морала би да им се покори; као што се и догодило у Лици и на Кордуну у Хрватској, где су усташе побили све виђеније Србе и зато су комунисти (који су се за време усташких покоља држали по страни), могли рећи: “усташе заслужују олакшавајуће околности; обавили су половину посла”.

“Колаборација” какву су спроводили Ђуришићеви људи бесумње нам је користила. Ђуришић је био господар и Италијани су зависили од њега. Ово стање имало је за циљ да омогући релативан опоравак ове области као и реорганизацију трупа. Због тога су Италијани мрзели Ђуришића и врло је могуће да су заједно са Немцима организовали његово хватање.

Михаиловићу никад није био по вољи систем “колаборације”, коју је, међутим, био

принуђен да призна. Ђуришић је уживао његово потпуно поверење и Михаиловић је одобравао начин на који је Ђуришић примењивао “колаборацију”. Али, подређени положај у коме се налазио ђенерал Ђукановић у јужним крајевима, љутио га је и, да нису наишли мајски догађаји, Михаиловић би прекинуо то стање тако што би наметнуо Ђуришића за команданта свих четника у Црној Гори. Ђенерал Ђукановић међутим није био издајник. Био је сведок многих несрећа које су захватиле Јужну Црну Гору због грађанског рата и економске пасивности тог краја, најзад, не видевши да се ближи крај рата, он је тешка срца заузео послушан став у односу на Италијане. Он је тешко патио због тога; Михаиловић је то знао и пошто је народ ценио Ђукановића, Михаиловић је морао да нађе начин који се не би сматрао увредљивим, да га разреши дужности.

Треба рећи да се у Јужној Црној Гори радило конспиративно оно што се у Северној Црној Гори радило отворено. Политичари и угледне личности кришом су прелазили високе планине и долазили на север да виде Михаиловића или његове представнике да би се договарали и споразумевали о свим питањима од општег интереса. Михаиловић се ослањао и на северу и на југу на људе чија је прошлост била беспрекорна и опште позната. Неке од њих убили су Немци или партизани почетком прошлог лета. Рад тих људи неће бити узалудан; статистике, програми и студије које су они савесно израдили веома ће корисно послужити онима на које ће, након победе и потпуног ослобођења земље, пасти терет обнове.

Херцеговина

Држава Хрватска проглашена је 10. априла 1941. Због тога су се италијанске окупационе трупе, које су остале у Херцеговини на хрватској територији, бринуле искључиво о одржавању реда у својим гарнизонима. Почетком маја италијански војници су се налазили само у Мостару, Требињу, Дубровнику и усташе су тада почели с првим хапшењима Срба. Хапсили су само “интелигенцију”, али Срби се због тога нису много узбуђивали, замишљајући да усташе само копирају аустријске власти од пре 20 година које су, у време рата, хапсиле угледне Србе и држале их као таоце до краја непријатељстава. Међутим, јуна месеца настала су масовна хапшења и истовремено убијања Срба. Италијани су се правили да ништа не виде, под изговором поштовања принципа не мешања на страном територији. Покољи су беснели и достигли врхунац на Видовдан, српски национални празник. Ти покољи су чињени под привидом законитости. Покретни преки судови чије су судије били млади студенти – усташе из редова емиграције или локалног становништва, стали су на чело оружаних банди и ишли од места до места вршећи покоље. Локално хрватско становништво се једно кратко време држало по страни али, пошто је учињен преседан, наступио је страховит лов на људе.

Источно од Неретве, према Црној Гори, Срби су чинили већину од 70% становништва; 15 до 20% били су муслимани, а преосталих 10 до 15% Хрвати католици. Њих је било више дуж Неретве, у Мостару, Чапљини, а нарочито идући од Чапљине железницом према мору, до Стоца (централни део Поповог Поља). У Требињу и Невесињу католици су чинили незнатну мањину. Муслимани су били већина у Фазлагиха Кули, одмах поред Гацка, у Плани поред Билећа. Варошице Требиње, Столац и Невесиње имали су подједнак број Срба

и Муслимана. На читавој територији Источне Херцеговине, дакле, Срби су чинили велику већину становништва.

Највећи и најсвирепији покољи догодили су се дуж Неретве, у крајевима око Стоца, Чапљине, Љубиња, Мостара и у крајевима око Гацка и Невесиња.

Као и у време покоља које су извршили комунисти у Црној Гори, тако и овде, тек кад је прошао први шок, народ се тргао и побегао у брда да би организовао оружани отпор. Сукоб је отпочео крајем јуна и достигао врхунац у јулу и августу. Срби, организовани у четничке одреде, успели су да заузму Гацко, Љубиње, Билећу и скоро све друге области, осим Мостара, Невесиња, Требиња и Дубровника. Невесиње и Требиње били су опколили.

Четнички одреди су се повезали са четничким одредима из Источне Босне и, кад је изгледало да устанак постаје опасан за Италијане, ови су напали четнике који су понегде прихватили борбу. Италијани, помогнути тенковима и авијацијом, брзо су заузели вароши. Али, одмах затим, уместо да наставе борбу, задовољили су се тиме што су утврдили своје гарнизоне и послали четничким старешинама преговараче који су им понудили управу над свим областима, изузев у градовима, под јединим условом да не нападају њихове гарнизоне ни њихове транспорте за снабдевање. Ово се догађало крајем августа 1941. После доста дугих преговора и, пошто су Италијани обећали да ће гарантовати безбедност Србима у градовима које су окупирали, као и да неће допуштати никаквој власти да хапси и депортује, Срби су прихватили успостављање примирја које им је омогућавало да наставе борбу против усташа и домобрана. И стварно, борбе против регуларне хрватске војске настављене су с невиђеном жестином, а Италијани се у то нису мешали.

Не треба заборавити да је у тренутку склапања примирја између четника и Италијана, прва немачка “казнена експедиција” пролазила кроз Источну Босну и да је претила опасност да се она сиђе у Херцеговину. Сем тога у Херцеговини се тада дознало да су Западна Босна, Лика и Кордун били поприште најкрвавијих усташких покоља.

Од половине септембра партизани из Црне Горе почињу да се убацују у малим групама на територију Херцеговине, под изговором да долазе у помоћ Србима у борби против усташа и хрватске војске. Били су врло лепо примљени и то их је охрабрило тим пре што у Херцеговини није било комунистичких симпатизера међу студентима, као што је то био случај у Црној Гори где је студентска омладина била у великој мери прокомунистичка. Село по село, подмукло, ненасилно, комунисти су овладали Јужном Херцеговином (линија Гацко – Столац). Када су се осетили довољно јаки да преузму власт од четника, отпочели су сукоби.

Пре тога, четници су били стали под Михаиловићеву команду сматрајући га носиоцем легалне власти и врховним командантом регуларне Југословенске војске. Михаиловић је зато послао у Херцеговину свог делегата, једног елитног младог мајора, Бошка Тодоровића, који је одмах по доласку унео исправке у споразум са Италијанима и обезбедио четницима потпуну самосталност. Четници су били потпуно слободни под јединим условом да се придржавају примирја са Италијанима. Тодоровић је одмах приступио организовању четника у регуларну Југословенску војску. Поред тога искрено је желео да обједини све ослободилачке покрете у Херцеговини и развио је изванредно велику акцију у циљу успостављања добрих односа са комунистима. Израдио је план саботаже који је почео да спроводи на високом нивоу. Та саботажа подразумевала је не само строго војне циљеве, већ и привредно подривање непријатеља.

Али новембра месеца комунисти су почели да убијају српске прваке. Кланица још

увек није била општа, већ су само убијали понеку угледну личност на једном месту, другу на другом, удаљенијем месту. На згражање народа, правдали су се да је у питању грешка, а изналазили су и друге разлоге; међутим, убрзо су постали нестрпљиви и почели су безобзирно да убијају попове, официре, соколе, интелектуалце, угледне сељаке. Настао је покољ и јануара 1942 рат између партизана и четника распламсао се упркос свим Тодоровићевим настојањима да га избегне.

Стање на терену било је следеће: као што смо већ рекли, у Јужној Херцеговини било је доста убачених партизанских одреда, али како већина тих партизана нису били комунисти, они су одржавали добре односе са четницима. Ово се није допадало комунистичком руководству и зато су послали ударне пролетерске бригаде са двоструким задатком – да пролетаризују убачене партизанске одреде и да, ојачани, започну грађански рат. Добри односи између четника и партизана (у многим местима имали су заједничке гарнизоне), прекинути су, јер су партизани напали четнике одмах по доласку пролетера. У Северној Херцеговини скоро да није било убачених комуниста и та област је била искључиво четничка.

Пре него што су почели борбу за власт у Херцеговини, партизани су обновили саботаже у близини италијанских гарнизона. То нису биле акције већег значаја, али Италијани су жестоко одвратили. Сваки пут кад би неки телеграфски стуб био пресечен, иако су могли да га оправе за четврт сата, Италијани су спроводили сурову одмазду (паљевине, стрељања итд). Неки партизани објашњавали су своју тактику потребом пролетаризације села. Тако је почео страшан међусобни рат. Међутим, кадгод би се партизани нашли у тешкој ситуацији, започињали су преговоре с четницима а народне старешине, под утицајем меког Тодоровића, прихватили су их. На овај начин склапани су међусобни споразуми мање више свуда. Али, одмах по закључењу мира, партизани би то искористили да доведу нова појачања и, чим би се осетили јачи, прекидали би примирје. То смењивање рата и мира трајало је све до Тодоровићевог убиства у фебруару 1942. Комунисти су на превару убили овог младог команданта који је био освојио срца свих Босанаца, Херцеговаца и Санџаклија. Противно саветима својих официра и војника, Тодоровић је отишао на састанак с комунистима у Кифино Село уз врло слабу пратњу. Комунисти, уместо да дођу на преговоре с њим као што су му обећали, опколили су село с читавом једном бригадом и напали Тодоровића и његову пратњу. Тодоровић и његови људи храбро су изгинули осим двојице који су успели да побегну.

После Тодоровићевог убиства партизани су, имајући већ значајна појачања из Црне Горе и Санџака, предузели општи напад на четнике, који су били принуђени да се повуку на свим линијама. Партизани су заробили велики број четника. Један број четничких снага успео је да се домогне планина и пређе у Источну Босну, други део се ослонио на Италијане, а трећи се измирио и пришао партизанима.

Кад су партизани преузели власт, наставили су покољ на читавој територији коју су заузели. Партизани су побили много више Срба него усташе! Колико се сећам, у Билећком срезу усташе су убиле 10-так људи, партизани су побили више од 400. У Невесињском срезу усташе су убиле нешто више од стотину Срба, партизани су убиле нешто више од 500 итд... Терор је трајао, с више или мање жестине све до априла 1942. Народ више није могао да трпи, а и под утицајем страха, завера је постала могућа. Никад конспирација није била организована у већој тајности. Тако је устанак букнуо у једном дану и часу у читавој Херцеговини. Покрет је био тако силовит да су комунисти отерани за 5 дана.

Нико у Херцеговини није више омрзнут од комуниста, што је сасвим разумљиво, с обзиром да су комунисти тамо побили најбоље људе под изговором да су “пета колона”. Међу многобројним примерима, навешћу ликвидацију једног младог четничког мајора, чијег имена сад не могу да се сетим, који се јануара 1942. прочуо по томе што је уништио поред Стоца једну немачку колону која је оставила за собом више од 80 мртвих и више од 100 заробљених, осим камиона и других возила, а кога су партизани заробили и осудили на смрт као “немачког шпијуна”. Наравно да народ, па чак ни они који су одобравали употребу силе, више није могао да разазна ко је “пета колона” и шта значи реч “издајство”.

Да би се потпуно разумели разлози који су навели ваљане родољубе да ступе у “колаборацију”, треба познавати оно што се обично назива херцеговачки проблем, а то је питање исхране становништва које живи у изразито пасивном крају, и питање воде које има само у долинама на југу. Италијани су држали у својим рукама, сем ова два велика преимућства и треће. Наиме, одреди усташких кољача и домобрана већ су чинили притисак на њих да их пусте да успоставе хрватску власт у Херцеговини.

Четници су се, дакле, налазили пред избором, или да се боре против Италијана, од којих је зависило њихово снабдевање водом и храном, и који су им претили да ће послати на њих усташке одреде, њих 4.000, које су већ били довели у Мостар, или да склопе с њима примирје. Четници су се одлучили за примирје, јер им је оно омогућавало да се несметано боре против усташа и домобрана. Чак и више од тога, пошто је Тодоровић унео исправке у споразум према којима су Италијани имали да се држе неутрално у случају сукоба с Немцима, који су опет претили да ће са својим “казненим експедицијама” помоћи Хрвате. Италијани су се поред тога били обавезали да ће снабдевати четнике, осим водом и храном, и оружјем. Према споразуму Италијани су држали само гарнизоне у Требињу, Билећу, Гацку, Невесињу, Стоцу и Мостару, док је сва остала територија била четничка. Северо–источни део Херцеговине и југо–источни део Босне, иако су били италијанска зона, били су такоређи “ултра–четнички” терен на који непријатељ никад није крочио.

На ту територију, коју су четници чврсто држали, могли су да се склоне и да се реорганизују четнички одреди из Источне Босне кад су их усташе и Немци потисли. Михаиловић је веома инсистирао да се сачува ова област као одступница четничким одредима који би се нашли у невољи, било у Источној Босни, било у Херцеговини.

Они који упркос свему овоме неповољно гледају на овакву “колаборацију”, коју неки чак називају издајом, требало би још да знају да је 1942. година била година страховите глади у Херцеговини. Изгладнелом народу тих крајева недостајала је и одећа и они су ујесен 1942. ишли скоро голи. Они су молили Херцеговце избегле у Србију да посредују како би се омогућило да деца из Херцеговине буду такође прихваћена у Србији. Група од преко 500 мале деце отишла је пешке преко Санџака у Србију почетком зиме 1942. Већина оних који су остали у Херцеговини јели су кору од дрвећа и лишће.

Четници би радије ступили у колаборацију са комунистима, али комунисти су онемогућили сваку врсту договора у Херцеговини. Зато су Херцеговци били спремни да се боре против комуниста свуда где затреба. Ово је веома забрињавајући податак, јер су ретке области у којима народ пристаје да напусти заштиту сопствених огњишта да би ишао у осветнички рат.

Тронежа Западне Босне, Лике и Далмације

Даћу само кратак преглед догађаја који су се одиграли на овом простору, јер се и овде све догодило на исти начин као у Црној Гори и Херцеговини.

Чим је успостављена нова Држава Хрватска, хрватске власти су ухапсиле као таоце све виђеније личности. Није дошло до побуне јер су Срби сматрали да је то мање–више нормално. Тек касније су дознали да су таоци побијени одмах после хапшења. Хрватске власти су у то време вршиле егзекуције потајно да не би изазвале реакцију Срба, а можда и да не би шокирале окупаторску војску. Али пошто им број побијених није изгледао довољан, потражили су разлог како би спровели масовну одмазду; тај разлог се појавио кад је почео рат с Русијом. Србе су сматрали за велике русофиле и сви су проглашени комунистима или њиховим симпатизерима, и као такви претња новом поретку. Због тога су се италијанске власти скоро за све време покоља држале пасивно. И овде су се усташе прво ослободиле “интелигенције”, да би на крају масовно ликвидирали сељаке, па чак и жене и децу. Спроводило се систематско истребљење Срба. Да би се увидео степен дисциплине који је владао код партизана, треба рећи да су се и они држали пасивно у брдима у која су се претходно били склонили. Штавише, многи од њих, иако обавештени да се спремају усташки покољи, то нису јавили Србима, чак ни својим сопственим породицама.

Шуме су се напуниле избеглицама које су се одмах организовале у војне формације, и уочи Видовдана (28. јуна), устанак је букнуо и брзо се ширио. Као и у другим крајевима реакција је био снажна. Маса избеглица, наоружана кочевима, пијунцима, косама (пушака је било врло мало), очистили су целу област и ослободили се и усташа и окупатора. Дрвар, Грахово, Гламоч, Лапац, Срб, Кулен–Вакуф, Петровац, пали су у руке четника који су запленили велике количине оружја. У недостатку официра на чело четничких одреда стали су храбри појединци из народа. Међу њима није било образованих људи јер су скоро сви школовани Срби изгубили главе у ранијим покољима.

Војна организација није изведена онако како је то учињено тамо где је било официра који су формирали лаке одреде. Овде су се инспирисали оним што су научили у касарни и формирали чете, батаљоне и пукове као у доба мира. Комунисти, који су били малобројни у то време, нису се као такви открили пред народом, штавише држали су се по страни чекајући свој час. Што се тиче Италијана, они су се понашали као савезници Хрвата и само у ретким случајевима понеки италијански војник и официр, потајно од својих претпостављених, помагао би прогоњеним Србима. Тек кад су видели до које је мере побуна била снажна и општа, Италијани су се уверили у нетачност хрватске тезе да је српска мањина у овим крајевима безначајна.

Септембра и октобра Италијани покушавају да ступе у контакт с народним старешинама. То није ишло нагло, јер није било јединствене команде и везе међу старешинама биле су нередовне. Зато Италијани настоје да са сваким старешином појединачно направе споразум. Пошто су се Срби осећали јаки, а Италијани угрожени, договорили су се да четници више не нападају Италијане, а ови ће им са своје стране оставити одрешене руке у погледу става према осталим непријатељима. Осим тога, Италијани су обећали да ће примити српско становништво у своје гарнизоне и под своју заштиту, и да ће им се тамо признати слобода вероисповести и српска националност.

Старци, жене и деца који су умакли покољу, вратили су се својим кућама јер су села штитили четници а градове Италијани.

Али у том моменту комунисти излазе на сцену оптужујући четнике за издају сопственог народа. Из заседе нападају наоружане четничке формације, разоружавају многе од њих и то оружје дају својим једномишљеницима приспелим из приморских крајева. Тако ојачани, комунисти одузимају од четника неке територије и спроводе насилну мобилизацију. Одмах нападају сасвим мале италијанске гарнизоне и врше саботаже које су се састојале у оштећењу телеграфских стубова. Италијани снажно реагују; не јуре саботере који, обављена посла, редовно беже у шуму, већ кажњавају становништво у близини градова и саобраћајница. Саботаже против непријатеља праћена је терором над српским становништвом. Пошто се сматрало да је комунизам својствен сиротињи, народ из ових крајева који је крајње сиромашан, питао се шта би комунисти могли имати против сиротње каква су они. Због тога су поверовали да је комунистички покрет у суштини анти-српски. Али, комунистичка пропаганда се пожурила да објасни да су они, на против, покрет по вољи Срба из Србије, да су већ овладали не само Шумадијом, већ и Црном Гором, Херцеговином и Источном Босном. Велики број Срба прешао је код партизана. Учинили су то из очајања, јер четничке старешине, иако храбре, нису биле образоване нити су уливале нарочито поверење у политичком погледу. Комунистичке вође, на против, биле су добри говорници, умели лепо да пишу што је све импресионирано ове несрећнике. У људима се одиграла унутрашња борба између инстинкта, који сваког Србина гони на традиционалан национализам, и разума који их је наводио на закључак да су незналице у савременим стварима.

Марта 1942. комунисти предузимају систематске нападе против четника, убијајући све њихове симпатизере по селима кроз која су пролазили и палећи области које су сматрали за четничке или само наклоњене четницима. Спалили су Грахово и околна села, крајеве познате по одушевљеном национализму својих житеља. Запалили су чак и куће породице Принцип, и деведесетогодишња мајка сарајевског атентатора морала је да побегне у Книн, где се више од 10.000 српских избеглица ставило под заштиту италијанског гарнизона. Принципову мајку протерала је “Народно-ослободилачка војска” као “пету колону”.

Треба рећи да у овим крајевима није било окупатора, јер су се били спонтано повукли отуд. Комунисти су нападали искључиво четнике и њихове симпатизере. У то доба, крајем марта, знало се већ да је Михаиловић на челу ослободилачког покрета и, премда није постојала веза са њим, четници су га сматрали својим командантом, слали изасланике да га пронађу и ставе се под његову команду. Али комунисти су тада добили значајна појачања. Пошто су били потучени у Србији, Црној Гори и Херцеговини и протерани из Источне Босне, склонили су се на Тromeђу Западне Босне, Лике и Далмације, изјављујући да је њихов режим завладао свуда и да су дошли да га и ту успоставе.

Четници, којих је било свуда по овим крајевима, решили су да се групишу и нападну комунисте пошто се окупе. Међутим, дошло је до нове кризе из заблуде; комунисти су напали усташе ширећи гласине међу Србима да се боре у име краља Петра.

Уместо да се окупе као што су првобитно одлучили да учине, четници су се раздвојили и отишли сваки на свој терен. Једна група четника, Ђујићева, повукла се у област Динаре и Јужне Лике; друга група, којом је нешто касније командовао један официр, пребацила се у Горски Котар и долину речице Гацка; трећа група под командом капетана Бреновића и Радићев одред пребацили су се у област Кључа, Мркоњић Града, Мањаче и Борја.

Комунистички терор на напуштеној територији био је тако велики да је раван усташким покољима и да их чак превазилази. Што се Срба тиче, усташе и комунисти су једно исто – кољачи Срба. Долази до поновног егзодуса цивилног становништва које се склања на територију коју држе четници и Италијани. Огроман број избеглица био је главни разлог дуготрајности “четничко-италијанске колаборације”. Да није било грађанског рата који су започели и кога су хтели партизани, многа зла би била избегнута и наш положај би, и у војном и у моралном погледу, био много бољи. Домобранска и усташка војска су слабог квалитета. Планинска конфигурација терена омогућила би устаницима да забране приступ окупаторима. Али, због грађанског рата, немачке “казнене експедиције” могле су без већих ометања да прођу, јер су се четници и партизани кретали убијајући се међусобно и препуштајући територију непријатељу.

Немачка офанзива из фебруара и марта ове године у Западној Босни коштала је живота више од 60.000 српских мушкараца, жена и деце. Под изговором да желе да их сачувају, комунисти су евакуисали српски Кордун и послали несрећни народ у правцу Херцеговине, стазама које воде кроз шуме и преко високих планина. Скоро сви су тамо настрадали од зиме и глади. На Шатор-планини, крај Грахова, видео сам сопственим очима крајем јула ове године 1943 на стотине несахрањених костура мушкараца, жена и деце. У том крају који је безводан, вода из језера није више за употребу јер је језеро пуно лешева ових јадних српских избеглица са Кордуна. А када се приговори комунистима да њихово појимање рата води систематском истребљењу Срба, неки од њих одговорили су да ће код нас населити Кинезе који се брзо множе.

Илија Трифуновић-Бирчанин је био познат четнички војвода који је активно учествовао у пучу 27. марта 1941 и који је, умакавши комунистичком покољу, напустио Црну Гору, настанио се у Далмацији и стао на чело четничког покрета у Херцеговини, Далмацији, Западној Босни и Лици. Чини ми се да се он јуна или јула 1942. ставио под Михаиловићеву команду. Михаиловић му је поверио команду над свим одредима из горе наведених крајева, налажући му да успостави јаке везе и спроведе организацију, а затим крене у планску акцију. Пракса “колаборације” на одстојању, толерисана је као нужно зло, и из ње је требало што пре тражити излаз. Михаиловић, који је био у вези с Владом чији је био министар, веровао је да ће добити довољно средстава како би решио болан проблем избеглица; без тога није се могло помишљати на прекид “колаборације”. Другог разлога за њено одржавање није било. До тог момента Трифуновић би се ограничио на вешто вођење саботаже и формирање обавештајне службе о војним, економским и, нарочито, поморским подацима.

Војна реорганизација и успостављање југословенских политичких комитета требало је да се одвија паралелно са ослобађањем од зависности од Италијана. Трифуновић се одмах дао на посао и захваљујућу његовом угледу и ослону на Михаиловића, његови почетни успеси су били велики. Срби и Хрвати из поменутих области били су му наклоњени. И у војничком погледу Трифуновићев рад није био занемарљив, јер су му пришли многи официри које је могао да распореди на руководеће положаје. Ово нимало није била лака ствар јер четници – који су се за време устанка борили углавном без официра – нису радо прихватили нове команданте. Народне старешине гледале су их с подозрењем и официри су стекли ауторитет тек пошто би прошли све степене војничке службе, почев од обичног

борца или пушкомитраљесца. Тек на основу свог држања у борби успевали су да се наметну као команданти.

Али, Трифуновић се убрзо озбиљно разболео. У току његове дуге и тешке болести, људи из његове околине нису имали потребан ауторитет за успешно вођење посла који је Трифуновић био започео. Док се Трифуновићево држање могло упоредити са држањем Ђуришића у Црној Гори, неки из његове околине нису били на висини. Вешти Италијани хтели су да покажу да је “колаборација”, поготову у Далмацији и, уопште на јадранском приморју, резултат пријатељства и савеза, па се тако о овом питању може стећи погрешан утисак, с обзиром да су појединци из Трифуновићеве околине, који су боравили у Сплиту, седишту полиције и војске, добијали извесне повластице: пасоше, дозволе за кретање после полицијског часа итд...

Пропаганда је била поверена једном угледном Хрвату, који је међутим стао да шири великосрпство, не би ли показао Србима како осуђује држање Хрвата за време усташких злочина. Тако је дошло до удаљавања од Трифуновићевог плана и примљених наређења, што је изазвало жестоке протесте већине четничких старешина и људи оданих Михаиловићу који је тек децембра месеца обавештен о овим неприликама. У почетку је мислио да се ради о преувеличаним интригама, јер како се осећало да се Трифуновићу ближи крај, појавили су се кандидати који су претендовали на његов положај, али кандидати које Михаиловић није хтео ни по коју цену. Интрига је стварно било и критике су заиста биле претеране; дизала се велика ларма и уопштвени су случајеви који су представљали изузетак. Трифуновић је умро фебруара ове године и одмах по његовој смрти, једна веома угледна личност која је уживала велики ауторитет у Далмацији, господин Нико Бартуловић, цењени писац, одлучио се на смео подухват да отпутује у Михаиловићев штаб.

После много мука успео је да стигне до Михаиловића; изложио му је непристрасну слику стања и затражио од Михаиловића да именује наследника за Трифуновићев положај који би завео ред у политичким и војним пословима. Пошто је Бартуловић дошао у име Хрвата из Далмације, желео је да пре било каквог предлога, расправи српско–хрватско питање са Михаиловићем. Сложили су се по свим питањима и Бартуловић, врло задовољан, инсистирао је да се нови командант што пре постави. Како у то време Михаиловић није имао при руци квалификованог команданта за тај положај, поставио је мене а да ме претходно није питао за мишљење. Осећајући да не располажем потребним својствима за тај положај (нисам познавао те крајеве, нисам познавао тамошње људе, никад се нисам активно бавио политиком нити сам познавао менталитет народних старешина и четника тога краја, што није без значаја у рату какав водимо), настојао сам да одложим мој одлазак у нади да ће се појавити одговарајући кандидат. Био је то врло немиран период тако да Михаиловић није имао времена да се бави питањем које је сматрао решеним, и ја сам средином маја отишао на нову дужност.

Имао сам наређење да се потајно увучем у Сплит, обавим што шире консултације и објасним Михаиловићева гледишта представницима политичких партија и групација. После тога, требало је да конституишем политички комитет за Далмацију коме би приступили разни локални комитети из читаве области. Исту ствар требало је касније да спроведем у Западној Босни, на Кордуну и у Лици. Морало се радити брзо да не бих био откривен и да бих се што пре сместио са мојим штабом (требало је и њега формирати) на једној од планина по мом избору. Пошто се будем сместио и организовао везе, имао сам да

прекинем све везе “колаборације” и започнем енергичну герилу према раније утврђеним плановима. Веровао сам да ови припремни послови неће захтевати више од месец дана. Вероватно да би тако и било да ме карабинијери нису ухапсили у зору 1–ог јуна.

Ипак, успео сам да видим скоро све политичаре и друге истакнуте људе у Сплиту и у Шибенику и да се са њима договорим. Уосталом, они су једино тражили да их Михаиловић разуме, јер је Михаиловић имао репутацију великог команданта, али човека склоног великосрпству и реакционарним идејама. Било ми је врло лако да им докажем супротно тако што сам им понудио да сами образују политичке комитете који ће их представљати. Сви су ми обећали помоћ и подршку, укључујући и мачековце и независне демократе који су чинили јединствен блок. Ови последњи само нису били у могућности да делегирају чланове у Патриотски одбор, јер нису имали везу са својом централом у Загребу, а пошто су партија са врло чврстом дисциплином, недостајало им је гipкости која би им у садашњим приликама била преко потребна.

Патриотски одбор који сам формирао уочи мог хапшења, 31. маја увече, састављен је од људи који уживају опште уважање и зато имам утисак да он одражава просечно мишљење људи из Далмације који су пре свега Југословени, па тек онда Срби или Хрвати.

У току мог петнаестодневног рада у Сплиту поставио сам основе будуће војне организације. Из бојазни да ће назив “четник” бити рђаво протумачен, јер су скоро сви четници били Срби, сматрао сам за потребно да одмах објасним да четници представљају језгро праве Југословенске војске и зато сам одмах издао наређење свим четничким јединицама да убудуће морају, поред имена и броја јединице, носити назив: “Југословенска војска у отаџбини”.

Одмах сам спровео мобилизацију и формирао хрватске јединице које сам помешао са јединицама састављеним од Срба. Обишао сам већину од великог броја југословенских официра који су, неузнемиравани од окупатора, боравили у Сплиту. Скоро сви су били Хрвати. Понудио сам им положаје било у активној било у илегалној војсци. Од сто и нешто њих, десетак се одазвало мом позиву и изразило спремност да ради у илегалним организацијама. Будући да сам ја Србин, нисам хтео да их на силу шаљем у борбене јединице којима су међутим недостајали официри. Указао сам поверење тим југословенским официрима хрватске националности и дао им скоро сва места у илегалној војној организацији вароши Сплит. Касније, средином јула, кад сам изашао из затвора и преузео команду на Динари, Сплитски одбор, који је већ добро функционисао, успео је да ми пошаље у шуму стотинак младих људи, махом студената Хрвата из Сплита. Одмах сам предузео њихову обуку како бисмо их употребили на положајима нижих официра. Југословенска идеја све је више освајала, било је очигледно, јер су четничке формације из тих крајева, састављене махом од људи чије су породице побили усташаи, пријатељски примали нове хрватске регруте. Неколико месеци раније овако нешто не би било могуће.

Пошто овај извештај има строго поверљив карактер, могао бих да објасним разлоге који су, по мом мишљењу, утицали на Италијане да ме пусте из затвора.

Априла ове године генерал Михаиловић примио је две поруке, које су изгледа потицале из истог извора, иако су биле пренете путем различитих канала. Једна “висока” личност из Рима (касније смо сазнали да је то био господин Бустинанини, бивши амбасадор Италије у Лондону) затражио је тајни састанак са Михаиловићем на месту и са гаранцијама које

Михаиловић одреди. Оба доносиоца порука – које су посетили високи функционери из Рима и затражили од њих да посредују – рекли су у свом писму Михаиловићу да, колико су они могли да разумеју поруку, ради се о промени политичког и војног курса. Кад су те поруке дошле до Михаиловића, био сам сâм са њим и, мислим да ником другом осим мени није саопштио ту вест. Рекао ми је само: “Ево мог одговора” – и издиктирао ми га. Одговор је мање–више био састављен овако:

“... Изричито вам забрањујем да се мешате у ту ствар. Одговорите да, уколико имају какве предлоге да даду, нека то учине по уобичајеној процедури у таквим приликама. Нека се обратe директно; они имају начина за то, и нека дају предлоге одређено и јасно, најбоље Енглезима”. Обраћајући се мени, додао је:

– После свих инсинуација, само ми још ово треба. Ватикан им је при руци, имају границу са Швајцарском, нека мене оставе на миру; а ако желе мене да виде, нека ми пошаљу преговараче!

У ноћи кад сам ухапшен Италијани – који су извршили претрес у становима многих официра са којима сам одржавао тајну везу – нашли су код једног од њих шифру и последње примљене и послате телеграме. Тако су сазнали за једно наређење о саботажама које сам имао да извршим, као и за сва наша обавештења о италијанској обалској одбрани и саставу свих њихових гарнизона. Мислио сам да је са мном свршено. Међутим, на саслушању на које сам изведен неколико дана после хапшења, рекао сам пуковнику који ме је испитивао: “Чудан је ваш став према људима: чините предлоге Михаиловићу, после чега ме Михаиловић шаље у Сплит, а ви ме хапсите”.

Одмах је прекинуто саслушање, стављен сам на бољи режим, а касније сам дознао да су хитно предузели да проверавају мој исказ. После недељу дана извинили су ми се и условно ме пустили тражећи да идем у Рим и одмах преговарам о стварима од обостраног интереса. Наравно, одбио сам рекавши да сам изгубио статус преговарача о било чему самим чином мог хапшења и да бих одмах био демантован. Онда ми је италијански официр рекао:

– Можда тренутак још није дошао, али ближи се дан кад ћемо бити савезници, а Михаиловић је права личност да буде посредник у ствари која је од прворазредног значаја за вашу земљу.

Убрзо су ме пустили да радим шта хоћу. За време док сам био на условној слободи нашао сам начин да тајно општим са Одбором у Сплиту, одредима у Лици и онима у Словенији који су припремали моје бегство, и који су ми омогућили телеграфску везу са Михаиловићем. Касније сам дознао да су Италијани знали за све моје активности јер су дешифровали наше телеграме. Ипак, допустили су ми да се вратим у шуму и идем куда хоћу. Ништа ми није било јасно... Наравно, пошто су знали за све наше планове, били су у могућности да их унапред осујете.

Угледу четника много је штетило и што је непријатељска пропаганда у четнике убрајала и такозване “банде”. Међутим, између једних и других није било никакве везе, ни *de jure*, ни *de facto*. “Банде” су биле милиције састављене од аутохтоног становништва, од Срба, махом бескућника који су долазили из опустошених крајева и којима су командовали италијански официри. Колико је мени познато постојале су две или три чете тих “банди” у крајевима око Задра (овај терен су четници слабо контролисали). “Банде” су имале за задатак да бране села од упада партизана. Њих су једни презирали, други омаловажавали, док су се Срби из “банди” надали да ће моћи да се ослободе италијанског турства и приђу четницима.

Откако сам ја преузео команду над Западном Босном, Ликом и Далмацијом,

нисам успеваo да изађем из кризе у оружју у којој смо се већ дуго налазили. У јужним крајевима Динаре и у северној Далмацији било је много обвезника који су желели да буду употребљени у нашим редовима, али ја нисам имао пушака ни за велики број људи који су већ били у нашим јединицама. Командант Динаре Ђујић је сматрао да би за 24 сата могао да мобилише 20 хиљада људи, укључујући избеглице. Михаиловић ми је обећавао оружје ваздушним путем. Саопштио сам то људима, али како ништа нисмо добијали, људи су били разочарани и то је нагрисало морал тим пре што су нас савезнички авиони надлетали носећи помоћ другима. Један хрватски домобрански официр, који је нашао начина да дође да ме види, рекао ми је:

– Ми бисмо прешли на Вашу страну кад бисмо тачно знали кога у ствари подржавају Савезници. Михаиловић је члан Владе у Лондону која, према томе, ужива савезничку подршку, енглеску нарочито. Али у својим радио–емисијама Лондон никад не спомиње Михаиловића, а исто тако ни министре, па чак ни Краља, који у свом видовданском говору није ни речи рекао о свом начелнику Врховног штаба и Министру војске. Комунистички агитатори вршљају свуда по овим крајевима, показују народу “cakes” и друге енглеске слаткише које им Британци бацају, што само подстиче забуну. Свидело се то нама или не, ми морамо да радимо оно што хоће Савезници. Због тога је после недавног говора господина Вилдера пропао споразум између Ђујића и домобранског мајора Драганића, према коме је требало да две домобранске чете из гарнизона у Сињу приђу четницима и уђу у састав Југословенске војске. Тај говор, затим пошиљка материјала партизанима авионима који нас прелећу, као и нејасно држање ваше Владе у Лондону, били су довољни разлози да официри и војници из обе домобранске чете у Сињу промене мишљење и приђу партизанима. Докле год будемо у тој нејасној позицији, ништа добро нећемо урадити. Домобрани ће час прелазити Вама, час комунистима, у зависности од колебања политике Савезника.

Око средине августа, врло угледни представници из области Задра и Шибеника дошли су код мене да ми кажу да Италијани журно евакуишу своје магацине и смањују гарнизоне дуж читаве јадранске обале, и да би били вољни да снабдеју и наоружају три батаљона “банди” од по 1.500 људи. Постојала би могућност, говорили су ми такође, да се уреди да италијански кадрови из поменутих батаљона буду састављени од Далматинаца италијанске националности. Предложили су ми да ме доведу у тајну везу са једним италијанским официром родом из Задра, који је спреман да истакне југословенску заставу чим ја будем проценио да је за то дошао тренутак. “Наши људи то знају, али неће да уђу у банде пре него што им Ви дате написмено одобрење. Поред тога хоће да им Ви написмено гарантујете да ће бити примљени у четничке одреде и да ће ући у састав Михаиловићеве војске”. Обећавали су да ће се осамосталити са или без итало–далматинских официра чим се буду наоружали и организовали. Све што су од мене тражили било је да одредим терен у брдима на коме ће се окупити.

Одмах сам о томе обавестио Михаиловића не скривајући да сам спреман да закључим ову трговину. Али Михаиловић, супротно свом обичају, није хтео да преузме ову одговорност. Ипак, оставио ми је одрешене руке да сам одлучим “равнајући се према сасвим специфичној ситуацији у области којом командујете”. Прихватио сам, дакле, ову одговорност и дао написмено одобрење, обећања и гаранције. У том писменом документу задржао сам за себе право да одредим тренутак и место окупљања батаљона који ће имати

да пређу у мој одметнички табор.

Али од тога није било ништа; поменути представници из Задра и Шибеника обавестили су ме мало касније да су Италијани променили мишљење и да их формирање тих батаљона више не интересује. Италијански командант који се удесио да дође до мене због овог питања, потврдио ми је све што су ми представници из Задра и Шибеника рекли, али додао је и следеће:

– Бојим се да ствар није остала у тајности, јер почињу да ме попреко гледају и више неће да расправљају ово питање са мном, иако сам ја примио наређење да што пре формирам два батаљона “банди”.

Ни он ни ја нисмо у том моменту знали да је италијански командант дешифровао Михаиловићеве и моје телеграме и, сазнавши за наше планове, благовремено их осујетио.

Према напред изложеном може се закључити да је српско становништво из крајева на чијем сам се челу налазио било спремно да приђе четницима и да је чекало тренутак да се наоружа да би то и учинило, док су Хрвати домобрани били неодлучни; нису знали на коју карту да заиграју. Пошто су већ једном 1941. заиграли на погрешну, сасвим је разумљиво што су чекали да јасно сагледају ствари, пре него што заузму одлучујући и општи став.

Држање домобранског команданта Драганића, који је одржавао везе и са нама и са партизанима, у потпуности је карактеристично. Драганић је имао пуномоћје чувеног хрватског генерала Прпића који је био министар војни у Загребу. Он није крио да не зна како да се из те ситуације извуче. Крајем августа видео се са Ђујићем и затражио виђење са мном. Предложио ми је преко Ђујића да пошаљем изасланика у Загреб кога се он обавезује да спроведе. Тај изасланик требало је да у име Михаиловића преговара са генералом Прпићем о условима војне сарадње. Обавестио сам о томе Михаиловића и са њим се сложио да пошаљем једног преговарача из Ђујићевог штаба. Али догађаји с почетка септембра нису ми дозволили да наставим рад на том договору. Уосталом, Драганић није био уверен да бисмо дошли до коначног решења због двосмисленог држања Владе у Лондону. Један нижи Драганићев официр, који је био у његовој пратњи, рекао је Ђујићу:

– Изгледа ми да ово питање још није зрело и многи наши људи мисле да би за Хрватску био једини начин да избегне одговорност за неправду учињену Србима, југословенској ствари и интересима Савезника, да подржи партизане.

Крајем истог месеца августа налазио сам се са мојим штабом и радио–станицом у близини једног села на западној падини Козјака близу Динаре, која је од пре неког времена била пала у руке партизана. Био сам окружен мојим људима, који су били уморни и од којих је већина била полу гола и боса. Већ дуго сам био без новца, али излазио сам некако на крај благодаревши позајмицама које сам доста лако добијао посредством мог Одбора из Сплита. Морал људи био је врло озбиљно пољуљан, не због материјалне беде, већ зато што се ту и тамо почело говорити о узалудности борбе. Четници су већином били Срби, а Срби су већ дуго лишавани моралне подршке која би им потхрањивала наду и подстицала их на борбу. Слушали су радио и говорили да помоћ добијају сви који убијају Србе и да је положај Срба безизлазан. Чинио сам све што сам могао да подигнем морал. Млади хрватски студенти из околине Сплита које сам био довео, унели су мало живота у трупу и подгрејали наду захваљујући писменој пропаганди коју су водили и коју су војници просто гутали.

Па ипак, нисам се заносио и знао сам да Ђујићеви четници пролазе кроз моралну

кризу која није престајала да ме брине. Најбољи и најхрабрији су погинули, јединицама су командовали људи из народа који нису располагали довољним ауторитетом и сви су чекали помоћ са стране, док је Михаиловић тражио нове напоре и нове жртве. Комунисти су добијали појачања која су долазила из Хрватске, док су код нас увек исти имали да се боре. Предложио сам Ђујићу да изврши смену тако што ће једну групу вратити и заменити другом (јер није оскудевао у обвезницима у том крају), али брзо сам увидео да то није било могуће због недостатка материјалних средстава и хране. Није се могао отпустити или послати на одмор четник који је претходно изгубио породицу и кућу, а да му се не дају неопходна средства за живот. Већина је, међутим, била у том положају.

Због тога, као и због других разлога, затражио сам од Михаиловића појачања, јер сам добио наређење да заузмем висове изнад Сплита, Шибеника и Задра. Михаиловић ми је обећао та појачања, али тек за почетак октобра. Тако дакле нисам могао да почнем заузимање италијанских гарнизона, како је препоручивао Михаиловић, јер нисам располагао наоружаним људством, нити аутоматским оружјем и муницијом за постојеће јединице. Са жалашћу сам могао констатовати да људи из мојих одреда из Западне Босне и Лике, који су већ били изгубили све осим голих живота, почињу да попуштају.

У Сплиту су такође наишле невоље и мој Одбор ме је позвао да дођем на 24 сата, што сам и учинио. Резултати рада мог Одбора су се осећали као и рад мог илегалног штаба у Сплиту, чије су све чланове управо били похапсили Италијани и одвели у концентрационе логоре.

Требало је поново да образујем мој сплитски штаб и уведем у њега нове кадрове. Дезорганизација изазвана последњим хапшењима имала је тешке последице, јер нисам успео да поново обавим сав посао који су брижљиво урадили органи које су ухапшени официри били формирали. Овај недостатак смо тешко осетили у тренутку италијанске капитулације. Моје “замене” нису биле на висини свог задатка.

Одбор је био огорчен због пропаганде и акције комуниста. Ови, незадовољни мојим радом који је довео до споразума међу политичарима, окомили су се у својим лецима, које су издашно растурали, на најугледније личности из мог Одбора (на Хрвате који су се “продали” “четничкој петој колони”, затим на прваке Мачекове странке, иако су они све могуће чинили да би се удобрили партизанима, и најзад на мене лично коме су открили право име и професију, и прогласили издајником кога треба што пре убити). У Србији сам већ имао прилику да видим како комунисти потказују непријатељу наше родољубе, објављујући њихова имена у лецима, зато ме све ово није нимало изненадило. Али оно што ме је бринуло, јесте што су раздраживали народ и подстицали га на злочин, дајући штавише ватрене препоруке о начину на који треба убијати. Доктор Рачић је био обележен као прва жртва и нису дуго чекали да са речи пређу на дело. Др Рачића, председника сплитског Одбора, једног од најугледнијих људи у Далмацији, убила је, с неколико убода ножем, једна “тројка” која га је пресрела на мрачном степеништу његове куће. Поново су увели стару тактику: уклонити прво најугледније. Овог пута, међутим, ефекат који је изазвао овај злочин био је потпуно неповољан за комунисте. Др Рачић је био исувише познат по својим врлинама и ширини политичких погледа. Узбуђење је било толико велико кад се вест прочула, да су комунисти послали свог изасланика господину Бартуловићу, такође угледном члану Одбора, предлажући му споразум са мном. Овластио сам Бартуловића да га прими и размотри предлоге. У исто време Сплит је био пун летака, један отровнији од другог, у којима се претило смрћу онима са којима су међутим тражили

начин да се споразумеју. Кад је Бартуловић то поменуо свом непознатом преговарачу (комунистичког изасланика представио је Бартуловићу један његов пријатељ комуниста који никада није хтео да открије име преговарача, али ми је Бартуловић лично рекао да је у питању врло интелигентан човек, веома благог изгледа и крајње помирљивог држања) – овај му је рекао:

– Молим Вас, па то нема никаквог значаја, пропаганда је једно, стварност нешто сасвим друго, будимо озбиљни; уосталом ја мислим да су наређења дата пре него што је решено да ступимо у преговоре, тако да их сад не можемо повући.

У извештају који ми је поднео Бартуловић, а он је био најватренији присталица нашег зближења с комунистима, рекао ми је да је сваки договор с њима апсолутно немогућ. Иако то нису изричито тражили, све се ипак сводило на то да треба да им безусловно приступимо. Бартуловић се неколико пута састајао, али ништа није постигао. Комунистички изасланик давао је помирљиве изјаве (на пример, да они признају Краља, па чак и Михаиловића, за кога имају највеће поштовање, да потпуно разумеју четнички покрет и тактику “колаборације” итд...), али кад је требало донети неку конкретну одлуку, тврдили су да немају овлашћење да о њој преговарају и да, уосталом, та питања немају никаквог значаја, да ће се све уредити пошто се ујединимо. За читаво време док су ти преговори трајали, у комунистичким лецима нападане су четничке старешине и официри који “пошто буду убијени, све ће се средити”. У свим тим крајевима уосталом, комунисти су ширили идеју да је споразум са четницима лака ствар, да треба само да четници и сви остали родољуби одлуче да убију четничке официре после чега ће се све уредити да не може боље бити.

Ситуација на Тromeђи Западне Босне, Лике и Далмације била је сасвим посебна. Далматинци су ватреног темперамента; они се загреју и охладе изузетно брзо и зато су склони тренутном одушевљењу али исто тако и тренутној клонулости. Рођени да живе безбрижно и весело, тешко подносе садашње невоље. Због њихове сувише велике емотивности, на њих све оставља претеран утисак, тако да често делују контрадикторно иако су, у суштини, доследни себи. На пример, по мом доласку у Сплит, осетио сам да постоји жеља да се прекине “колаборација”; кад сам рекао да сам због тога дошао и кад сам предузео прве енергичније кораке у том правцу, ти исти људи који су раније тражили од мог претходника да предузме оно што сам почео предузимати, сада су саветовали обазривост па ми чак предлагали да сачекам погоднији тренутак. Исто важи и за интелектуалце и за обичан народ. Далматинац није рођен за војника.

Срби из Лике и Западне Босне, на против, одлични су војници. Нажалост, Лика и Западна Босна су сувише настрадале у ужасним покољима и пожарима које су започеле усташе а довршили партизани. Обе ове области биле су од самог почетка лишене својих најбољих синова и контингенти из тих области, које су одувек давале храбре борце, данас се могу упоредити са боксерима који су после дугих болести изгубили мишиће и срчаност. Јединице из Лике и Босне, којима је увек недостајао командни кадар, ипак су се добро бориле али, како су у више махова биле десетковне, изгубиле су снагу за озбиљне напоре.

Овим трупима је потребна и морална и материјална подршка. Ако Михаиловић не буде успео да им то пружи, комунистичка пропаганда, праћена претњама које се брзо остварују, довешће Ђујића у тежак положај.

Источна Босна такође је тешко пострадала, али њен географски и економски положај је знатно бољи. Сем тога, Срби из Србије могу лакше да помогну својим суседима преко

Дрине, што они не пропуштају и да чине. То објашњава чињеницу да су Босанци из Источне Босне могли да воде непрестану борбу против Немаца, усташа и, у исто време против партизана. Захваљујући конфигурацији терена, многобројне немачке “казнене експедиције” редовно су трпеле врло велике губитке у Источној Босни где су четници увек били и остали господари шума и планина, и контролисали све прилазе и путеве. Нека ми буде допуштено да узгред споменем да ови људи из Источне Босне имају више заслуга него сви остали делови нашег народа. Важно је међутим да буду поштеђени нових партизанских упада, јер непрестане борбе које воде против немачких и усташких трупа неминовно су их истрошиле.

Општи преглед

Није Михаиловић из разлога личне амбиције, одмах по својој појави непосредно иза нашег војничког слома, хтео да свом покрету да општи карактер. Разлози војничке природе и општи интерес навели су га на ту одлуку. Због тога се он трудио од самог почетка и кадгод би се јавио неки покрет отпора, да устанике укључи у своју војску. Био је мишљења да државна војска, Југословенска војска, може сасвим лепо да буде састављена од свих, зато што се војници не мобилишу према њиховим политичким погледима и партијским разликама, већ према физичким способностима; уколико се пак буде тражила политичка и економска основа те устаничке војске која се бори на тлу Отаџбине, онда ће се истаћи идеје прокламоване од стране Савезника и ратни циљеви које су они поставили. Што се тиче политичких конституција које проистичу из опште воље, тек после рата народ ће имати да се изјасни о свом политичком уређењу. Потребно је само да му се дају гаранције да ће се та воља моћи остварити слободно и у пуној безбедности. Док траје рат, треба само ратовати. Држећи се тог свог основног начела Михаиловић је израдио организационе и оперативне планове. Требало је, по његовом мишљењу, брзо радити на поновном успостављању територијалне организације на простору читаве земље, која би омогућила делимичну мобилизацију елемената, и то једних који би одмах изашли на терен, и других који би, у зависности од прилика, били у најкраћем року позвани. Ови последњи обрађивали би земљу и истовремено вршили привредну и војну саботажу према одређеним плановима. Док шумски и брдски одреди буду водили герилу по плану чије систематско извршавање треба да доведе до крајњег овладавања целокупном националном територијом и до успостављања чврстог фронта, дотле ће Савезници моћи да ојачају тај фронт тако што ће благовремено и потпуно безбедно транспортовати своје базе.

У почетку, током јула и августа 1941, војни план је био мање–више скроман, пошто је акција требало да се ограничи само на српску територију, на Шумадију, коју су држали Немци. Покрет је требало да крене из централних планинских масива, из Рудничког краја, где су током наше историје букнула два устанка, један под Карађорђевићем и други под Милошем. Срби из Тополе и Такова били су и остали наши Вандејци. Према наредбама датим подручним командантима, у дану који буде одредио Михаиловић, устаће Шумадија и дати знак за узбуну околним крајевима. Јединице за саботажу уништиће означене објекте и пресећи главне и споредне саобраћајнице; оперативне трупе напашће и заузеће немачке гарнизоне, чије ће обезбеђивање препустити територијалцима. Оперативне јединице и јединице за саботажу упутиће се, једне на север, друге на запад, а све ће изаћи на Дрину,

Саву и Дунав где ће примити даља наређења.

Ову директиву добили су сви команданти при изласку на терен који им је одређен да га организују најбрже што могу. Командант Београда добио је нарочите директиве с обзиром на специфичну ситуацију у престоници. Престоничке оружане јединице имале су да остану конспиративне, илегалне све до одређеног дана.

Војне јединице на западу и поједине на северу добиле су, поред тога, упутства која су се односила на Босну, Херцеговину и Словенију, јер су операције у тим правцима имале да се ускладе са покретима у Босни, које је Михаиловић одмах покушао да усмери саобразно свом општем плану.

Пошто се грађански рат није могао предвидети, па према томе ни узети у обзир приликом израде овог плана, Михаиловићева замисао није могла да се оствари.

Пре изласка на сцену партизана, Михаиловић је контролисао планинске венце: Сувобор (Штаб на Равној Гори), Маљен и Рудник, као и поједине области на планинама Јелици и Чемерно и у равницама Мачве (област Шапца). Мало касније формиран је јак одред у Хомољским планинама (источно од Мораве), а још касније остали одреди. Контролисали смо, дакле, већ од маја месеца, срезове западне и централне Шумадије. Та контрола у почетку није била најбоља, али у периоду јуни–јули била је врло озбиљна. Михаиловићево име већ је било познато у читавој Шумадији и у Београду.

У том периоду организовања, акције су биле ограничене и имале су за главни циљ да одбаце Немце у њихове гарнизоне и да ометају њихове транспорте; није се, међутим, занемаривала још једна улога, а то је заштита становништва.

Тај двоструки циљ био је у потпуности постигнут. Немци, који додуше ниси били нарочито јаки у то време, морали су се повући са терена у градове и одустати чак и од слања својих патрола. Кад сам ишао да се јавим Михаиловићу, нисам срео ниједног немачког војника од Милановца до Сувобора. Видео сам масу народа пред једном кафаном на друму у Бершићима како слушају вечерњу емисију Радио–Лондона. После више крвавих пораза које су немачке извиђачке чете претрпеле од Михаиловића, непријатељ се више није усуђивао да зађе у тај крај који је био неприкосновени комад наше слободне земље.

Друм Ваљево–Мионица био је забрањен за Немце.

Немачки командант Милановца, један грубијан, малтретирао је становништво. Изрицао је смртне пресуде и остављао тела обешених да висе по неколико дана на јавним местима; бичевао је старце који га нису поздрављали на улици или који не би стали мирно кад се одавала почаст немачкој застави. Једног дана, једна Михаиловићева патрола дошла је надомак Милановца и успела да зароби 12 немачких војника који су били на стражи. Официр који је предводио нашу patrolу разоружао је Немце и послао их са једним писмом “њиховом” команданту у коме му је запретио смрћу у сред вароши, ако не повуче једну тешку наредбу по становништво коју тек што је био објавио. Немачки командант напустио је Милановац исте вечери и више се у њега није враћао.

Кратко речено, у то време радило се плански, али са појавом партизана, све се променило. Уместо да воде методичан рат против непријатеља ради постизања стратешких циљева, они су запалили српска села, национална и лојална, у чисто политичке сврхе. Акције вођене 1941. су познате. То су велике борбе у Мачви, на Руднику и Краљеву, затим на Пожеги и друге. Због недостатка техничких средстава за везу, Михаиловићу је било веома тешко да води комбиноване операције.

На конференцији са Титом одржаној на Равној Гори септембра 1941, Михаиловић је био изненађен његовим великим не познавањем војних питања. Али, пошто је Тито заузео помирљив став, Михаиловић је поверовао да ће се он у тим питањима ослонити на њега. Била је то варка. Тито није уопште био незналица у војном погледу; он је просто тежио сасвим другом циљу. Војне операције имале су да послуже као покриће за револуцију.

Благодарећи гипкости Михаиловићеве организације, он је могао скоро непримећено да демобилише своје трупе након партизанских и наших пораза у новембру 1941. У Србији, Михаиловић је оставио у стању борбене готовости свега неколико важних одреда, све остале разбио је на сасвим мале групе са задатком да врше службу контроле и заштите у свом непосредном окружењу.

Зиму смо провели у дефанзиви. То је период када су наши одреди и наше организације страховито прогањани. Бежи се, врше контра–напади, премешта с места на место, али се ипак наставља са организацијом. Партизани, међутим, нису смели да демобилишу своје људе из бојазни да ће их заувек изгубити, стога више воле да их стално имају под руком и под будним оком политичких комесара. Напуштајући Србију оставили су само “тројке” и “десеторке” најљућих комуниста свуда где смо ми већ имали своје организације, са главним задатком да раде на нашем растурању и разједињавању. Био је то црн период за нас који смо већ имали за петама Немце, који су хапсили и одводили у концентрационе логоре наше најистакнутије команданте и присталице, затим недићевце и љотићевце, који су као и комунисти вршили појединачна убиства наших људи и бавили се доставом за рачун непријатеља. Када се томе дода вешта пропаганда коју је с једне стране водио Гебелс а с друге “Коминтерна”, може се стећи утисак како нам је било тешко да радимо. Без обзира на све, радило се, обучавали се кадрови за саботажу, нарочито у источним и сверисточним крајевима, где нисмо престали да дижемо у ваздух возове, подмећемо пожаре у магацине и ометамо пловидбу, док смо у централним деловима вршили непрестане препаде.

Рад у Београду требало би да буде предмет посебне студије. Велика подземна активност и велико пожртвовање наших људи и жена не могу се укратко изложити.

У току 1942. Михаиловић је ојачао постојеће одреде и повећао њихов број. Таковски корпус храброг поручника Звонимира Вучковића, затим Драгачевски – поручника Предрага Раковића и нарочито крушевачки мајора Драгутина Кесеровића, не заборављајући ни бригаду Милутина Јанковића, ни корпус “Илијева”, нису престали током целе 1942. да воде герилу без одмора и без престанка. У немогућности да их зауставе – толико су ти одреди били агилни и вешти – Немци су почели да спроводе масовна стрељања као средство застрашивања. Мајор Кесеровић променио је тактику и чинио све могуће да зароби Немце и Бугаре, које је и он почео да стреља за одмазду. Новембра 1942. налазио сам се на Гледићким планинама где смо сваконевно имали посла са немачким и бугарским одредима, када је немачки командант Крушевца излепио варош плакатама и објавио да ће стрељати 100 талаца као одмазду за 1 убијеног немачког војника и да ће наставити са стрељањима у правилним и релативно кратким размацама и у растућој прогресији, ако Кесеровић не ослободи 89 Немаца које је тих дана заробио. Немачка претња се није у потпуности остварила, јер је Кесеровић отпочео са стрељањем немачких заробљеника према пропорцији коју су Немци примењивали за наше таоце. После тога, Немци су пристали на поравнање.

Да се не бих више задржавао на овој неисцрпној теми, чије се размере не могу ни наслутити у крајевима поноситим и родољубивим каква је Шумадија, рећи ћу само да

сам после обиласка великог броја српских одреда понео најповољније утиске. Активност наших људи је изванредна, храброст наших војника голих и босих задивљујућа, верност Отаџбини, Михаиловићу и ствари Савезника неизмерна. Кад се у мају ове године чуло да је Михаиловић у опасности, сви наши одреди из Србије затражили су да му дођу у помоћ, а два одреда дошла су а да претходно нису чак ни тражила дозволу. Видео сам један од та два одреда. Више од половине људи били су боси.

...

Као што сам већ поменуо, партизани су повели засебан устанак кад је Русија ушла у овај рат, јер су их политички разлози руководили да направе паралелну војску с нашом. Пећанац и неколико одреда званих “дивљи” одметнули су се и још увек воде герилу за свој рачун и не прикључују се ни партизанима ни Михаиловићу. То су Кордини четници у Санџаку, четници Боре Јаворца на Голији, Роквића у Западној Босни којима је једино било важно да бране своје куће и непосредну околину.

Пећанчево одметништво, иако негативно, није имало тежих последица, пошто су га скоро сви његови четници напустили да би пришли Михаиловићу. Али комунистичка дисиденција била је и остала штетна.

Познато је да је Михаиловић 1941. постигао договор са партизанима, као и да је тај споразум био кратког века. Главни разлог који је раздвајао и још увек раздваја два покрета произилази пре свега из различитих концепција које заступају вође ова два покрета; једни хоће власт да би одмах и на силу успоставили нов политички и друштвени поредак, док други, рекли смо већ, хоће да промена проиша из воље изражене на слободним изборима и у безбедним приликама једном пошто се рат добије. По Михаиловићу, власт треба да служи искључиво за вођење рата. Без обзира шта о томе говори пропаганда и јавност у свету, искуство протеклих ратних година необориво доказује да партизани хоће пре свега да постигну свој главни циљ, тј. да освоје власт; рат против непријатеља за њих узгредна је ствар коју треба мудро искористити да би се стигло до циља.

Свуда где год су комунисти прошли, војни успеси су били врло велики само онда кад нису терали комунизам, већ кад је борба носила обележје борбе за слободу, кад се није разликовао четник од партизана, и кад су сви били једно. То исто важи и за Србију, и за Црну Гору и за друге крајеве; устанак је био општи и остао такав све док је главни циљ борбе био борба против непријатеља. Комунисти су починили злочин компромитујући то јединство због жеље да бољшевизирају земљу у жеку рата. Чим би неки одред који садејствује у борби против непријатеља, али који није комунистички, постигао изванредан успех и због тога постао популаран, комунисти су напустили борбу против непријатеља да би ударили на тај одред под било којим разлогом. Напуштање опсаде Краљева 1941 од стране комуниста карактеристичан је пример. Зна се да су Краљево опколили заједно четници и партизани и да су комунисти, из зависти због велике популарности и успеха који је имао одред једног капетана од велике вредности, Јована Дерока, овога напали из заседе и убили из непосредне близине. Међутим, Дероко је био познат као један од наших официра који је с највише убеђења радио на зближавању четника и партизана.

Никада напади и дела саботаже које предузимају комунистички одреди нису усмерени на заузимање или уништење војних циљева, уколико то истовремено не повлачи политичке последице, као што су на пример репресалије против становништва. Што је више несрећних, мање ће бити отпора совјетизацији. У току 11 месеци колико сам боравио у околини Београда, могао сам да запазим да су комунисти предузимали уништавање

искључиво циљева који су изазивали репресалије над становништвом, као што су на пример: пуцање из заседе у близини насеља, убијање усамљених непријатељских војника, уништавање железничких пруга или мостова у близини градова и села итд. Данас, кад у околини Београда немају више од шездесетак људи распоређених по “тројкама” и “десеторкама”, партизани немају други задатак сем да убијају наше људе, председнике општина, општинске чиновнике, најбоље сеоске домаћине, као и грађане који су избегли у села да би се прехранили. Они не подбуњују народ против непријатеља, већ против политичког и друштвеног поретка, и то у земљи у којој 99% становништва не тражи друго сем да се бори против непријатеља. Комунисти, дакле, не уклањају оне који им сметају у њиховој борби против непријатеља, већ оне који се противе насилном завођењу поретка који проповедају.

Многобројни су примери које бих могао да наведем у прилог овој тврдњи, као на пример случај удовице једног пуковника који је умро у току прошлог рата, чији се један син налази у немачком заробљеништву, а други у шуми у нашим редовима, док је њен брат већ више од годину дана у затворима Гестапоа. Комунисти су послали “тројку” која је заклала ту стару госпођу под изговором да је из породице “петоколонаша”. Постоји велики број сличних примера које би било сувишно овде помињати.

Онима који су са терена, из близа пратили догађаје, сасвим је јасно да жртве које је поднео наш народ нису сразмерне постигнутим резултатима, зато што комунисти нису хтели да устанак буде искључиво борба против непријатеља. Једна непристрасна студија о ономе што се догодило у Србији 1941, а касније у Санџаку, Црној Гори, Херцеговини и другде, без сумње ће потврдити закључак који сам изнео.

Пре овога рата и све до септембра 1939, сматрао сам себе и био сматран – уосталом као и моји пријатељи из Републиканске странке и групе левих демократа “Напред” – за пријатеља комуниста. Као адвокат бранио сам неколико комуниста пред Судом за заштиту државе који је заседао у Београду. Било би, дакле, природно да данас учествујем у борби за слободу на страни партизана. Међутим, ни ја, нити иједан члан тих двеју левих групација није у редовима комуниста, већ смо се сви прикључили Михаиловићевом покрету. За то постоји више разлога од којих је најважнији моралне природе. Скоро и да нема потребе да то објашњавам, толико су догађаји од септембра 1939. и касније држање комуниста били у супротности са нашим осећањима и нашим погледима.

Све наше леве партије пришле су Михаиловићу пошто су се потпуно сложиле са њим по питањима унутрашње и спољне политике, што не значи да су се десне партије од њега удаљиле. Додуше политичке партије немају више ранији значај и цео свет зна да ће се после рата морати спровести дубоке економске и социјалне реформе. Сви су Срби за Михаиловића, као и Хрвати и Словенци који су југословенски оријентисани. Милитантни клерикалци из Хрватске и Словеније чине, изгледа ми, засебну групацију која чека развој догађаја да би се изјаснила.

Дала ми се прилика да објасним Михаиловићеве ставове о унутрашњој политици. Као убеђени присталица изборне воље народа у најширем смислу речи и загарантованих слобода, Михаиловић свако уређење, политичко, економско, социјално, сматра зависним од опште воље.

И у области спољне политике Михаиловићеви ставови су исто тако јасни и одређени: верност у односу на Савезнике, нарочито Енглеску. Да објасним. Михаиловић је као и

већина Срба сентиментално везан за Француску а преко ње и за Енглеску за коју је, рекао ми је то, одувек имао велико уважање. После пораза Француске, Енглези су, још пре но што су освојили наше симпатије, освојили наш разум. Овакав став нашег народа није био нарочито видљив све док се нису појавили партизани. Од тог времена, међутим, четнички и партизански покрет представљају два различита правца које је борба довела до искључивости. Пропаганде обеју страна, у жељи да ублаже последице тих идеолошких подела, могле су изазвати забуну код неких, али су практично само учврстиле различите позиције двају покрета. Они који само површно познају Михаиловића могу помислити да је везаност Михаиловића за Енглеску мотивисана искључиво практичним разлозима, јер се догађало да он некад у друштву пријатеља критикује енглеску радио–пропаганду. Сем тога, понекад се жалио пријатељима да није довољно помогнут. Али било би потпуно погрешно доносити закључке на основу тога. Михаиловић сматра да је Енглеска бастион демократије и слободе у свету и верује да је једино она кадра да спречи хаос и анархију у Европи и да каналише народно незадовољство и необуздане страсти проузроковане овим дугим ратом.

Осим ове идеолошке везе, њега покреће и извесно осећање захвалности и оданости. Колико још прошле зиме причао ми је о својим успоменама са Солунског фронта, где је одликован енглеским Војничким крстом, рекавши:

– Без енглеске флоте, Солунски фронт не би постојао, а без Солунског фронта, не би било Југославије. Чудне ли игре судбине; предстојећа судбина Југославије још увек је у енглеским рукама. Нема шта, ништа није снажније од пријатељства.

Никад партизански покрет не би достигао данашње размере, да није било моралне подршке Савезника; да су они који су у почетку прецењивали Михаиловића, само наставили да га подржавају сразмерно његовим заслугама, партизански покрет би био сведен на оно што он у стварности и представља. Данас међутим у партизанском покрету постоји – поред пролетера и правих комуниста – и велики број родољуба који су у њега ушли само зато што тај покрет ужива моралну подршку Савезника. Савезничка пропаганда и њихова морална подршка одлучујући су фактори догађаја на Балкану. Можда није претерано рећи: да није било никакве пропаганде споља, не би било грађанског рата код нас. Морам отворено да признам да сам уверен да се савезничка пропаганда није заснивала на познавању чињеница као и да руководеће личности те пропаганде нису били свесни њених катастрофалних последица по нашу земљу. Пријатељи свих Савезника остају без моралне подршке, док пријатељи само једног Савезника уживају монопол на заштиту свих Савезника. Ако Савезници остану чврсто уједињени док траје рат као и приликом закључења мира, Југославија ће испунити оно што се од ње очекује, чак и ако буде незадовољна својом сопственом судбином. Али, ако ствари крену другачије, и ако у Југославији комунисти постану одлучујући фактор, за њих ће важити само један Савезник; тада ће се цела земља моћи осудити због незахвалности, иако ће земљу представљати само једна мањина.

Могао сам да се уверим за време ових ратних година колико велику важност на расположење маса може да игра пропаганда. Сећам се времена кад је Михаиловић био у моди и кад му се правила претерана реклама. Уосталом, то се није допадало ни њему, ни његовим присталицама. Налазио сам се тада у околини Београда где Михаиловићева организација још није била ухватила корена. Радио–Лондон који га је хвалио и наша Влада која га је начинила генералом и министром, допринели су одушевљењу целог света. Неки

министри и високи Недићеви функционери нашли су начина да ми преко посредника понуде своје услуге. Нису ми били потребни никакви аргументи да бих привукао људе. Радио–Лондон је то обављао уместо нас. Многи шумадијски сељаци које је први устанички талас 1941. повукао у партизанске одреде, прешли су Михаиловићу. Они су нам рекли да су партизани забранили слушање Радио–Лондона и дозволили само читање билтена које су издавале њихове службе.

Руководеће личности из наше емиграције, које нису познавале наше људе и које су биле недовољно обавештене о приликама у земљи, питале су ме да ли стварно можемо да рачунамо на оданост Михаиловићу оних који су ушли у “колаборацију”. То је питање које би јадни “колаборатери” доживели као највећу неправду и увреду која им се товари на њихову и онако тешку судбину. Не може се замислити колика је морална патња једног Момчила Ђујића на пример. Видео сам га како плаче, а тај човек је јунак, кад ми је говорио о оптужбама против њега. Сваки колаборатер би желео да прекине “колаборацију”. Међутим, немајући помоћи ни од куда, немоћни су да то учине. Треба схватити да би преурањена еманципација значила, не само пропаст врло великог броја избеглица, већ исто тако уништење одреда који против себе имају партизана и усташе који само на то чекају да би их уништили. Михаиловић би морао, пре него што нареди еманципацију, да пружи тим људима материјалну помоћ и осигура им моралну подршку. “Колаборација” је последица комунистичких и усташких злочина, и опасности коју усташе представљају за становништво. Појачање у људству које би обезбеђивало минимум самосталности и сигурности у шуми, било би такође ефикасно средство за осамостаљивање “колаборатера”. Овај проблем се, уосталом, поставио само у такозваним “пасивним” крајевима којима је у сваком случају помоћ потребна. Михаиловићу, међутим, недостаје новац, оружје, муниција и ратни материјал. Није му остало ништа друго него да толерише постојеће стање све док не буде нашао довољно средстава да омогући осамостаљивање “колаборатера”.

Можда није сувишно да покушам да у главним цртама опишем Михаиловићеву личност. Битне црте његовог карактера су следеће: исправност, храброст, поштење, постојаност, доброта. Он је скроман, једноставан у опхођењу, а свом спољашњем изгледу и исхрани не поклања скоро никакву пажњу. Они који једу за његовим столом доста често имају примедбе. Изванредан је друг, а његова отворена природа (због које је понекад сувише искрен), изазива поштовање и љубав оних који му се приближе и који успеју да га добро упознају. Ни најмање није уображен, са извесном стидљивошћу примао је почести које су му додељиване. Његово осећање одговорности развијено је до највишег степена.

Тражећи шта би могло представљати слабу страну његове личности, чини ми се да је то његова природна доброта која у овим револуционарним временима представља недостатак. Он се врло тешко одлучује да изрекне смртну казну, да казни потчињеног који је претходно имао заслуге и, неспособан је за личну освету. Чак и у случајевима кад он лично не одобрава поступак неког потчињеног, никада не оклева да прими на себе одговорност уколико за тај поступак постоји неки патриотски мотив.

Личност Краља заузима значајно место у Михаиловићевом покрету. Млади Краљ је био омиљен пре него што је упознат, јер је остао без оца сувише млад и под драматичним околностима. Својим изласком на сцену 27. марта 1941. одмах је задобио безрезервне симпатије. У његово име извршено је национално усправљање. После пораза, он је тај који

је отишао у највећу савезничку престоницу да брани интерес земље. До Михаиловићеве појаве он је био једина нада поробљене земље. А када се појавио Михаиловић и у његово име наставио борбу носећи краљевску кокарду на челу, коју ни он ни четници нису никада скинули, земља се подигла, једнодушна. То осећање је толико јако да се комунисти, који иначе не крију своје политичке циљеве, никад нису усудили да нападну личност Краља. Републиканци који су пришли Михаиловићу били су изненађени кад су увидели колико је јако монархистичко расположење у земљи. У Србији се сад пева:

Краљу Перо, јабуко од злата,
Черчилу си на чување дата.
Тебе Перо Дража воли
Народ за те Бога моли
Да Те нама скоро врати.

...

Кад би неко мене упитао како да се из овога изађе (мислим на грађански рат), требало би најпре да знам шта желе Савезници и који су њихови планови са Југославијом и Балканом уопште. Грађански рат произишао је пре свега из чињенице да рат против Немачке воде с једне стране англо–саксонске демократије, а с друге СССР који је, међутим, и после распуштања Коминтерне, остао покретач светске револуције и помагач свих покрета – као на пр. југословенске комунистичке акције – који теже том циљу. Интернационални дух је једна ствар, а интернационализација нешто друго. Наши англо–саксонски савезници прожети су интернационалним духом и тај исти дух покреће и Михаиловићево дело. Михаиловић такође сматра да демократија треба да буде организована на универзалном начелу и кроз тесну сарадњу свих слободних народа. Наши комунисти, међутим, имају скромније циљеве, јер се изгледа за сада задовољавају само бољшевизацијом држава зрелих за уједињење са СССР–ом.

Неки мисле да би најбоље било да се Савезници категорички изјасне за један или други покрет у Југославији, и да онда тај покрет снажно и искључиво подржавају. Нисам убеђен да би то решење могло окончати грађански рат. Они који би били жртвовани, не би одустали, и тражили би подршку на другој страни...

Може се исто тако замислити подела на зоне деловања, што би имало за циљ да усмери напоре снага отпора у Југославији против спољашњег непријатеља. Треба се међутим бојати да би се хрватско питање у том случају наметнуло на већ постојеће тешкоће, што не би било пожељно, поготову док трају непријатељства. Не треба заборавити да неки хрватски кругови имају исувише јаку склоност да представе Михаиловићев покрет као великосрпски, а партизански покрет као покрет који би могао да их сачува од српске хегемоније.

Најзад, постоје и друга мишљења која би се могла узети у обзир пре него што се донесе одлука о разграничењу на зоне деловања, уколико се усвоји ово решење за окончање братоубилачког рата. Али у том случају граница између зона деловања требало би да одговара слици будуће федеративне Југославије. Само, никада Срби, којих су пуне шуме Босне и Херцеговине, неће положити оружје ако ове две покрајине, у којима су усташе извршиле страховит покољ, не уђу у зону која буде додељена Србији. Што се Далмације

тиче, чију ситуацију мислим да познајем, њу не би требало укључивати ни у једну ни у другу зону, зато што су обе струје у њој прилично колебаљиве. Много пута ми је речено у Сплиту да би за Далмацију било најбоље да тамо дође нека савезничка војска (коју би сви без разлике поздравили), и прекине поделе.

Оно што би у сваком случају било препоручљиво, јесте да се Србима, чије су жртве биле огромне, пружи морална подршка коју тако нестрпљиво очекују.

Њихове моралне резерве су огромне, али не треба их злоупотребљавати. Они се све више и више осећају усамљени и изоловани, иако њихова лојалност остаје нетакнута.

Лојалност осталих, међутим, у потпуности је условљена.